

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՇԻՐԱԿԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ**

«ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ-ԲԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ»

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ 5-ՐԴ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ

15 օգոստոսի 2025 թ. Գյումրի

**ՉԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ
ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹՆԵՐ**

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ Հասմիկ, ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ Ռոման

Լորաձորի մի քանի սրբավայր-ուխտատեղիների շուրջ.....6

ԱՂԱՆՅԱՆ Գրիգոր

Ալեսանդրապոլի զինագործությունը XIXդ.-XXդ. սկիզբ
(համառոտ ուրվագիծ).....10

ԱՍԱՏՐՅԱՆ Արտակ

Նռան պատկերագրությունը և խորհրդաբանությունը
պղնձե սպասքի վրա.....15

ԲԱԶԵՅԱՆ Կարինե

Ասեղնագործությունը հայոց առաջնային արտադրության
մշակույթում (18-րդ դ. - 20 - րդ դարասկիզբ).....18

ԲՈՅԱԶՅԱՆ Արտաշես

Էթնոժողովրդագրական գործընթացները Կարսի մարզում,
Ալեքսանդրապոլի և Ախալքալաքի գավառներում 1886-1916թթ.....22

ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ Ռաֆիկ

Ստեփան Զելինսկին որպես հայոց տնտեսական
մշակույթի ուսումնասիրող.....26

ԳԱԼՍՏՅԱՆ Հասմիկ

«Ծարավ աղբյուր». Ծիսական աղբյուրից քաղաքային թաղամաս.....29

ԹՈՔՄԱԶՅԱՆ Հրազդան

Աշխարհքաղաքական փոփոխությունների ազդեցությունը
սիրիահայ պղնձագործների կնիքների վրա.....33

ԽԵՄԶՅԱՆ Էսթեր

Առաջավորասիական պատմական կերպարները
Կարս-Շիրակյան տարածաշրջանում.....36

ԽԵՄՉՅԱՆ Մարինե

Կարս-Շիրակյան տարածաշրջանի բանահյուսության
պատմողական ժանրերը և դրանց պուժետային զարգացումները.....40

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Հասմիկ

Պանրի մայայի պատրաստման ժողովրդական հմտությունները.....44

ՄԱԴԱԹՅԱՆ Լուսինե

Փոխակերպումը որպես կնոջ ինքնության վերաիմաստավորում
(ըստ հայ ժողովրդական հեքիաթների).....48

ՄԱՏԻԿՅԱՆ Հասմիկ

Կարսի և Շիրակի աշխատանքային ու սիրո երգերի
համեմատական քննություն.....51

ՄԱՐՏՈՅԱՆ Թեհմինե

Յեղասպանություն հյուծման միջոցով. Արցախցի կանանց
ոչ զինված դիմադրությունը շրջափակման ընթացքում.....55

ՄԻՐԶՈՅԱՆ Էլինա

Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած շատախցի
ականատես Սերոբ Քոսյանի անտիպ հուշագրությունը՝
ազգագրական նոր սկզբնաղբյուր.....59

ՍԱՀԱԿՅԱՆ Կարինե, ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ռոզա

Աջ ձեռքը որպես բժշկության և հոգեվոր գործության խորհրդանիշ
հայկական մշակույթում.....63

ՍԱՐՈՅԱՆ Ստեփա

Սառնաղբյուր գյուղի պատմությունն ու ազգագրությունը 19-րդ դարում.....67

Contents

ABRAHAMYAN Hasmik, HOVSEPYAN Roman

On the Several Shrines and Pilgrimage Sites Oo Loradzor.....6

AGHANYAN Grigor

Gunsmithing in Alexandropol in the 19th and early 20th centuries
(A brief overview).....10

ASATRYAN Artak

The Iconography and Symbolism of the Pomergranate
on Copper Utensil.....15

BAZEYAN Karine

Embroidery in the Culture of Primary Production Among Armenians
(18th Century – Early 20th Century).....18

BOYAJYAN Artashes

Ethno-Democratic Processes in the Kars Region in the
Provinces of Alexandropol and Akhalkalak 1886-1916.....22

GABRIELYAN Rafik

Stepan Zelinsky as a Researcher of Armenian Economic Culture.....26

GALSTYAN Hasmik

“Tsarav Akhbyur”: From Ritual Spring to Urban District.....29

TOKHMAJYAN Hrazdan

The Impact of Geopolitical Changes on the Seals of
Syrian-Armenian Coppersmiths.....33

KHEMCHYAN Ester

Middle Eastern Historical Characters in the Kars-Shirak Region.....36

KHEMCHYAN Marine Hayk

Narrative Genres of Kars-Shirak Region Folk Literature
and Their Plot Developments.....40

HARUTYUNYAN Hasmik

Folk Skills in Cheese Ferment-Making.....44

MADATYAN Lusine

Transformation as a Reinterpretation of a Woman's Identity
(With Special Reference to Armenian Folk Tales).....48

MATIKYAN Hasmik

Comparative Study of Work and Love Songs From Kars and Shirak.....51

MARTOYAN Tehmine

Genocide By Attrition: Artsakh Armenian Women's Non-Violent
Resistance During the Blockade.....55

MIRZOYAN Elina

The Unpublished Memoir of Serob Kosyan, an Eyewitness
from Shatak Who Survived the Armenian Genocide,
is a New Ethnographic Source.....59

SAROYAN Stella

The History and Ethnography of the Village of Sarnaghbyur
in the 19th Century.....63

SAHAKYAN Karine, HOVHANNISYAN Roza

The Hand as a Symbols of Medicine and Spiritual Power
in Armenian Culture.....67

ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ Հասմիկ, ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ Ռոման

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Էլ. փոստ՝ hasmik.abrahamyan@iae.am

ԼՈՐԱՁՈՐԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՍՐԲԱՎԱՅՐ-ՈՒԽՏԱՏԵՂԻՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Ձեկուցումը նվիրված է պատմական Լորաձորի (Ձորեր, Մեծ Ձոր) ենթաշրջանի (ներկայիս վարչատարածքային բաժանմամբ ընդգրկված է Սյունիքի մարզի Սիսիան խոշորացված համայնքի կազմում) Դարբաս, Գետաթաղ, Լոր, Շենաթաղ, Լծեն և Շամբ գյուղերի երեք ոչ պաշտոնական կամ ժողովրդական սրբավայր-ուխտատեղիներին՝ Եղյակին (գտնվում է Դարբասի և Գետաթաղի հատման վայրում՝ սարի գագաթին), Ղարաղյային (մոտ է Շենաթաղին) և Ալիսիանին (Շամբ գյուղի տարածքում է):

Լորաձորի ենթաշրջանում տարբեր ժամանակներում եղել են մի քանի տասնյակ գյուղեր, որոնք ունեցել են մի շարք ոչ պաշտոնական սրբավայրեր: Թե՛ լքված գյուղերի, թե՛ սրբավայրերի անվանումները, տեղանքը և դրանց վերաբերյալ պատմությունների դրվագներն այսօր էլ պահպանված են Լորաձորի հատկապես տարեց և միջին սերնդի բնակիչների հիշողություններում:

Բազմաթիվ սրբավայրերից վերը նշված երեքի համատեղ ուսումնասիրության հիմքում ընկած են հետևյալ գործոնները.

- 1) դրանք մեր օրերում ևս ամենահաճախ այցելվողներից են:

- 2) Ըստ բանասացներից ոմանց՝ միմյանց հետ կապված են եղել և ծառայել են որպես դիտակետեր տարածաշրջանի գյուղերի համար,
- 3) ըստ որոշ բանասացների՝ սրբավայրերից յուրաքանչյուրն առնչվում է բնության տարրերից մեկին՝ ջրին, լույսին և հողին,
- 4) դրանց մասին ընդարձակ սկզբնաղբյուր և ուսումնասիրություն, ըստ մեր փնտրտուքների արդյունքների, դեռևս չի կատարվել:

Գրականության մեջ հիշատակվում են միայն Եղյակը՝ որպես գագաթ (տե՛ս Ե. Լալայեան, Սիսիան. նիւթեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար, Ազգագրական հանդէս, Գ գիրք, Թիֆլիս, տպարան Մ. Դ. Ռօտինե-անցի, 1898, էջ 163), Ղարաղյան՝ որպես լեռնագագաթ և ուխտատեղի (տե՛ս Ս Դավթյան, Սիսիան. բնակավայրերի պատմությունից, Երևան, «Հայրենինֆո-Արտագերս» հրատ., 2007, էջ 101-102), իսկ Ալիսիանի մասին որևէ գրավոր ակնարկ չի հանդիպել:

Զեկուգումը հիմնված է 2022 և 2024 թթ. վերոնշյալ վեց գյուղերում կատարված դաշտային ազգագրական հետազոտությունների վրա: Անցկացվել են խորացված հարցազրույցներ՝ անհատական և խմբային, կատարվել է մասնակցային հետազոտություն, լուսանկարահանում, տեսանկարահանում: Անցկացվել է 27 հարցազրույց, որոնց մասնակցել է 54 բանասաց (24 տղամարդ, 30 կին): Հարցվածներից ամենաերիտասարդը եղել է 15, ամենատարեցը՝ 94 տարեկան: Ըստ հարցազրույցների վերլուծությունների՝ գրանցած նյութերը վերաբե-

րում են 1940-ականներից մինչև մեր օրերն ընդգրկող ժամանակաշրջանին:

Զեկուցման ընթացքում ներկայացվելու են սրբավայրերի տեղակայումը և նկարագրությունը, անվանումները: Քննարկվելու են սրբավայրերի հիմնադրման մասին գրույցները, դրանց փոխկապակցվածության վերաբերյալ ժողովրդական ընկալումները, սրբավայրերի «գործառույթները», սրբավայրերին առնչվող հավատալիքները, սրբավայրեր այցելելու նպատակները, շարժառիթները, այցելողների ծիսականացված վարքագիծը, սրբավայրերում կատարվող ծեսերը և հարակից հարցեր:

ABRAHAMYAN Hasmik, HOVSEPYAN Roman

Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA

e-mail: hasmik.abrahamyan@iae.am

ON THE SEVERAL SHRINES AND PILGRIMAGE SITES OF LORADZOR

The report is dedicated to three unofficial or folk sacred sites—pilgrimage destinations—located in the historical subregion of Loradzor (also known as Dzorer or Mets Dzor), which, according to the current administrative division, falls within the Sisian consolidated community of Syunik Province. These sites are: Yeghyak, situated at the mountain summit where the territories of Darbas and Getatagh intersect; Gharaghya, located near Shenatagh; and Alkhiani, found within the territory of the village of Shamb.

Historically, the Loradzor subregion encompassed several dozen villages, many of which had their own unofficial sacred sites. The names of both the now-abandoned villages and these pilgrimage destinations, along with narratives and fragments of oral tradition associated with them, are still preserved in the collective memory of the older and middle-aged generations

of the region's current inhabitants. The decision to jointly study the above-mentioned three sacred sites was informed by several key considerations:

- 1) These sites continue to be among the most frequently visited pilgrimage destinations in the area;
- 2) According to some informants, they were historically interlinked and may have functioned as lookout points for the villages in the region;
- 3) Other informants associate each site with one of the fundamental elements of nature—water, light, and earth;
- 4) To date, no comprehensive scholarly research or extensive source-based study appears to have been conducted on these three sites.

References to Yeghyak exist in the literature, where it is mentioned as a mountain peak (see: Ye. Lalayan, *Sisian: Materials for Future Study*, Ethnographic Journal, Book III, Tiflis, M. D. Rotinyants Press, 1898, p. 163). Gharaghya is referred to as both a mountain peak and a pilgrimage site (see: S. Davtyan, *Sisian: From the History of Settlements*, Yerevan, "Hayreninfo-Artagers" Publishing, 2007, pp. 101–102). However, no written sources have been found mentioning Alkhiani.

This report is based on ethnographic fieldwork conducted in 2022 and 2024 in the aforementioned six villages. The research involved in-depth interviews—both individual and group—participant observation, as well as photographic and video documentation. A total of 27 interviews were conducted with 54 informants (24 men and 30 women). The youngest participant was 15 years old and the oldest was 94. Analysis of the interviews suggests that the oral materials collected pertain to a period spanning from the 1940s to the present day.

The report will present the geographical location and description of the sacred sites, their names, and associated narratives. It will examine oral accounts concerning the origins of these sites, folk interpretations of their interrelations, their attributed "functions," beliefs surrounding them, the motives and purposes of pilgrimage, ritualized behaviors of pilgrims, and the ceremonies performed at these locations. Related topics will also be addressed in the broader context of folk religiosity and collective memory.

ԱՂԱՆՅԱՆ Գրիգոր

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
Էլ.փոստ՝ aghanyan@mail.ru

ԱՆԵՍԱՆԴՐԱՊՈՒԻ ԶԻՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ XIXԴ.-XXԴ. ՄԿԻԶԲ (համառոտ ուրվագիծ)

Ալեքսանդրապոլի հարուստ և բազմաճյուղ մետաղագործական մշակույթի կարևոր բաղադրիչն էր հանդիսանում զինագործությունը: Հիշյալ արհեստն աչքի էր ընկնում իր նեղ մասնագիտացումներով, հարակից զբաղմունքների հետ բազմաթիվ ընդհանրություններով, ինչպես նաև արտադրանքի նրբաճաշակ դեկորատիվ-կիրառական արժեքով: Քաղաքի զինագործական ավանդույթի հիմնադիրները Կարսից և Կարինից ներգաղթած զինագործ վարպետներն էին, որոնց հռչակը տարածված էր իրենց բնակավայրերից դուրս: Ժամանակի ընթացքում ալեքապոլցի զինագործները շնորհիվ իրենց հմտությունների, նոր իրողություններին հարմարվելու ընդունակության, կարողացան ավանդական զենքեր պատրաստելուց բացի դառնալ գործարանային զանգվածային արտադրության զինատեսակների /սառը զենքեր և հրա-զեն/ հմուտ վերանորոգողներ: Արդեն 1853-56թթ. Ղրիմի և հատկապես 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ ալեքապոլցի զինագործները հաջողությամբ վերանորոգում էին ռուսական բանակի վնասված կամ խոտանված զենքերը: Ալեքսանդրապոլի զինագործների առաջին անվանացանկը կազմվել է 1887թ. կապված նահանգային ֆինանսական վարչության (Казенная палата) ստուգումների հետ: Հաջորդ ցուցակը կազմվել է 1897թ.: Հարկ է արձանագրել, որ եթե 1887թ. քաղաքում գործում էին 17 վարպետ, ապա 1897թ. դրանց թիվը 10-ն էր: Զինագործների խանութ-արհեստանոցները տեղակայված էին քաղաքի ամենապատվաբեր/ պրեստիժային/ հատվածում գտնվող եկամտաբեր հետևյալ տներում. Հարոյանների (Գեներալսկայա փ.), Խիթարյանների, Պապյանների, Մուլաֆյանների, Ղոթաղյանների (Լոռիս-Մելիքովսկայա փ.), Ակիմյանների, Մեղանյանների (Միխայլովսկայա փ.):

Ալեքսանդրապոլի զինագործներն ունեին իրենց համքարությունը, համքարային ակումբ սրճարանը և իրենց հովանավոր սուրբ Էին համարում սբ.Հովհան Օճնեցուն, որի հիշատակի օրը նշում էին մեծ տոնախմբությամբ: XIXդ.վերջերին և հատկապես XXդ. առաջին քառորդում ալեքպոլցի զինագործներից շատերը արագ վերադարձվել էին դառնալով մեխանիկական բարդ սարքերի և հարմարանքների վերանորոգողներ:

Ալեքպոլցի անվանի զինագործների անվանացանկը

1. Ավետիսյան Հակոբ, զինագործ վարպետ, 1887թ. արհեստանոցը ստուգել են նահանգային ֆինանսական վարչության (Казенная палата) հարկային տեսուչների կողմից, աշխատել է մեկ աշակերտի հետ, արհեստանոցը գտնվել է Ակիմյանների եկամտաբեր տանը:
2. Ավետիսյան Վարդան, զինագործ վապետ, ստուգվել է 1886թ., 1 աշակերտ, արհեստանոցը Մեդանյանների եկամտաբեր տանը, Միխայլովսկայա փողոց:
3. Ալավերդյան Ալեքսանդր, զինագործ վապետ, ստուգվել է 1886թ., մեկ աշակերտ, արհեստանոցը Ղոթաղյանների տանը, Լոռիս-Մելիքովսկայա փողոցում:
4. Հարությունյան Սահակ, զինագործ վարպետ, ստուգվել է 1886թ., 1 աշակերտ, արհեստանոցը Ակիմյանների եկամտաբեր տանը:
5. Բաբայան Ղազար, զինագործ վարպետ, ստուգվել է 1886թ., 1 աշակերտ, արհեստանոցը Լոռիս-Մելիքովսկայա փողոցում:
6. Գալստյան Ադամ, զինագործ վարպետ, ալեքպոլցի, ստուգվել է 1886թ., 1 աշակերտ, արհեստանոցը Ղոթաղյաններ տանը, Լոռիս-Մելիքովսկայա փողոցում:
7. Գասպարյան Սարիբեկ, զինագործ վարպետ, 1աշակերտ, արհեստանոցը Եկեղեցական տանը, Ժամի կամ Տաճարի փողոցում:
8. Ղատորբյան Հովհաննես, զինագործ վարպետ, ստուգվել է 1886թ., մեկ աշակերտ, արհեստանոցը Լոռիս-Մելիքովսկայա փողոցում:
9. Գրիգորյան Ադաբաբ, զինագործ վարպետ, ստուգվել է 1887թ., 1 աշակերտ, արհեստանոցը Ակիմյանների եկամտաբեր տանը:

10. Գևորգյան Թադևոս, զինագործ վարպետ, ստուգվել է 1886թ, մեկ աշակերտ, արհեստանոցը Խիթարյանների եկամտաբեր տանը:
11. Գասպարյան Սահասկ, զինագործ վարպետ, ստուգվել է 1886թ, 1 աշակերտ, արհեստանոցը Լոռիս-Մելիքովյան փողոցում:
12. Ներսիսյան Թադևոս, զինագործ վարպետ, ստուգվել է 1887թ., մեկ աշակերտ, արհեստանոցը Պապյանների եկամտաբեր տանը:
13. Հովհաննիսյան Գրիգոր, զինագործ վարպետ, ստուգվել է 1887թ., 1 աշակերտ, արհեստանոցը Մուրաֆյանների եկամտաբեր տանը:
14. Փիլոյան Մնացական, զինագործ վարպետ, ալեսանդրապոլցի, ստուգվել է 1887թ, մեկ աշակերտ, արհեստանոցը Պապյանների եկամտաբեր տանը:
15. Սահակյան Գրիգոր, զինագործ վարպետ, ստուգվել է 1887թ, մեկ աշակերտ, արհեստանոցը Պապյանների եկամտաբեր տանը:
16. Տեփանյան Պողոս, զինագործ, ստուգվել է 1886թ., մեկ աշակերտ, արհեստանոցը Խիթարյանի եկամտաբեր տանը:
17. Զախմախյան Սահակ, զինագործ վարպետ, նորոգում էր սառը զենք, ստուգվել է 1886թ., արհեստանոցը Գեներալսկայա փողոցում, Հարոյանների տանը:

AGHANYAN Grigor

Institut Archaeology and Ethnography of NAS RA

e-mail: aghanyan@mail.ru

GUNSMITHING IN ALEXANDRAPOL (19th CENTURY – EARLY 20th CENTURY) (A Brief Overview)

An important component of Alexandrapol's rich and multifaceted metalworking culture was gunsmithing. This craft was notable for its specialized branches, close ties with related professions, and the refined decorative and applied value of its products. The founders of the city's gunsmithing tradition were master craftsmen who had migrated from Kars and Karin (Erzurum), whose reputations extended beyond their native regions.

Over time, thanks to their skills and adaptability to new realities, Alexandrapol's gunsmiths not only continued the tradition of crafting conventional weapons, but also became skilled repairers of factory-manufactured mass-production arms—both cold weapons and firearms.

By the time of the Crimean War (1853–56) and especially during the Russo-Turkish War of 1877–78, Alexandrapol's gunsmiths successfully repaired damaged or defective weapons used by the Russian army.

The first official list of gunsmiths in Alexandrapol was compiled in 1887 during inspections by the provincial Financial Department (*Kazennaya palata*). The next list was compiled in 1897. It is noteworthy that in 1887 the city had 17 master gunsmiths, whereas by 1897 that number had decreased to 10.

The gunsmiths' shops and workshops were located in prestigious parts of the city, often housed in income-generating buildings belonging to prominent families such as the Haroyans (on Generalskaya St.), Khitaryans, Papyans, Mutafyans, Gholtakhchyans (on Loris-Melikovskaya St.), Akimyans, and Medanyans (on Mikhaylovskaya St.).

Alexandrapol's gunsmiths had their own guild (*hamkarutyun*), a guild club-café, and considered Saint Hovhannes Odznetsi (John of Odzun) their patron saint, celebrating his feast day with great ceremony. By the end of the 19th century and especially in the first quarter of the 20th, many Alexandrapol gunsmiths swiftly retrained themselves to become repairers of complex mechanical devices and instruments.

List of Notable Gunsmiths from Alexandrapol:

1. **Hakob Avetisyan** – Master gunsmith, workshop inspected in 1887 by the Financial Department; worked with one apprentice. Workshop located in the Akimyans' income-generating building.
2. **Vardan Avetisyan** – Master gunsmith, inspected in 1886; one apprentice. Workshop located in the Medanyans' building on Mikhaylovskaya St.
3. **Aleksandr Alaverdyan** – Master gunsmith, inspected in 1886; one apprentice. Workshop in the Gholtakhchyans' building on Loris-Melikovskaya St.

4. **Sahak Harutyunyan** – Master gunsmith, inspected in 1886; one apprentice. Workshop in the Akimyans' building.
5. **Ghazaryan Babayan** – Master gunsmith, inspected in 1886; one apprentice. Workshop on Loris-Melikovskaya St.
6. **Adam Galstyan** – Master gunsmith, native of Alexandrapol, inspected in 1886; one apprentice. Workshop in the Gholtakhchyan's building on Loris-Melikovskaya St.
7. **Saribek Gasparyan** – Master gunsmith; one apprentice. Workshop located in the Church building on Zham or Tachar Street.
8. **Hovhannes Ghatobyan** – Master gunsmith, inspected in 1886; one apprentice. Workshop on Loris-Melikovskaya St.
9. **Aghabab Grigoryan** – Master gunsmith, inspected in 1887; one apprentice. Workshop in the Akimyans' building.
10. **Tadevos Gevorgyan** – Master gunsmith, inspected in 1886; one apprentice. Workshop in the Khitaryans' building.
11. **Sahak Gasparyan** – Master gunsmith, inspected in 1886; one apprentice. Workshop on Loris-Melikovskaya St.
12. **Tadevos Nersisyan** – Master gunsmith, inspected in 1887; one apprentice. Workshop in the Papyans' building.
13. **Grigor Hovhannisyan** – Master gunsmith, inspected in 1887; one apprentice. Workshop in the Mutafyans' building.
14. **Mnatsakan Piloian** – Master gunsmith, native of Alexandrapol, inspected in 1887; one apprentice. Workshop in the Papyans' building.
15. **Grigor Sahakyan** – Master gunsmith, inspected in 1887; one apprentice. Workshop in the Papyans' building.
16. **Poghos Tepanyan** – Gunsmith, inspected in 1886; one apprentice. Workshop in the Khitaryans' building.
17. **Sahak Chakhmakhchyan** – Master gunsmith, specialized in cold weapon repairs, inspected in 1886. Workshop on Generalskaya St., in the Haroyans' building.

ՆՈՒՆ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊՂՆՁԵ ՍՊԱՍՔԻ ՎՐԱ

Հայկական զարդարվեստում նուրբ հանդիպում է դեռևս ուրարտական շրջանից սկսած: Մասնագիտական գրականության մեջ նույն պատկերագրությանն ու խորհրդարանությանն անդրադարձ է կատարվել բազմիցս: Միաժամանակ նշենք, որ եղած աշխատանքները վերաբերում են հիմնականում հայկական միջնադարյան քանդակին և մանրանկարչությանը, որտեղ նուրբ սիրված զարդամոտիվ է: Մինչդեռ «նուռ» զարդանախշը լայնորեն ներկայացված է նաև 19-20-րդ դարասկզբի հայկական ժողովրդական արվեստում ու մասնավորապես ավանդական կենցաղում լայնորեն գործածվող պղնձե սպասքի վրա՝ որպես հիմնական զարդամոտիվներից մեկը: Պղնձի գեղարվեստական ձևավորման մեջ նույն պատկերագրությունը, սակայն, դեռևս լուսաբանված չէ և սույն գեկուցումը նվիրված է դրան:

19-20-րդ դարասկիզբն ընդգրկող պղնձե սպասքի հավաքածուներ են պահվում Հայաստանի պատմության թանգարանում, Սարդարապատի Հայոց ազգագրության թանգարանում, Երևան քաղաքի պատմության թանգարանում, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ում, Դիլիջանի, Կապանի, Հրազդանի և ՀՀ այլ երկրագիտական թանգարաններում: Սույն աշխատանքում համեմատական վերլուծության ենք ենթարկել Հայաստանի պատմության թանգարանի և Սարդարապատի հայոց ազգագրության թանգարանի 19-20-րդ դարասկիզբն ընդգրկող պղնձե սպասքի հավաքածուների՝ նույն մոտիվներով նմուշները:

Ուշագրավ է, որ պղնձե սպասքի վրա «նուռ» զարդանախշը հանդիպում է և՛ տարբեր բուսանախշերի (ծաղկաշղթա, վարդյակ, ցողունազարդ) հետ և թեմատիկ զարդահամալիրներում: համակողմանի

վերլուծությունը ցույց է տալիս, պատկերագրական առումով «նուռ» զարդաձևն իր ուղղակի զուգահեռներն ունի հայկական մանրանկարչության մեջ հաճախ լայն տարածում գտած նռան պատկերներին, իսկ խորհրդաբանորեն (մասնավորապես՝ թեմատիկ զարդահամալիրներում) այն ուղղակի աղերսվում է նռան քրիստոնեական խորհրդի հետ:

Սույն զեկուցմամբ փորձ է արվում համադրաբար դիտարկել վերոնշյալ բոլոր դրսևորումները՝ այս կերպ ցույց տալով «նուռ» զարդանախշի պատկերագրությունն ու խորհրդաբանությունը 19-20-րդ դարասկզբի հայկական պղնձե սպաքի վրա, ինչպես նաև դրա հարազատությունը՝ հայկական զարդարվեստի բազմադարյա ավանդույթներին:

Աշխատանքը չի հավակնում սպառնալից կերպով պատասխանել վերոնշյալ բոլոր խնդիրներին ու հարցադրումներին, սակայն մեր կողմից հետազոտված պղնձե տարբեր առարկաները թույլ են տալիս անելու որոշ վերլուծություններ և եզրակացություններ, որոնք իրենց հերթին հիմք կդառնան հետագա ուսումնասիրությունների համար:

ASATRYAN Artak

History Museum of Armenia

e-mail: sardarapatasatryan@gmail.com

THE ICONOGRAPHY AND SYMBOLISM OF THE POMERGRANATE ON COPPER UTENSIL

In Armenian ornamental art, the pomegranate motif has appeared since the Urartian period. Scholarly literature has repeatedly addressed the iconography and symbolism of the pomegranate, focusing primarily on its presence in medieval Armenian sculpture and miniature painting, where it is a beloved decorative motif. However, the pomegranate ornament is also prominently featured in Armenian folk art of the late 19th and early 20th centuries, particularly on traditional copperware used in everyday life, where it stands out as one of the main decorative elements. Despite this, the

pomegranate's iconography in the artistic decoration of copperware remains underexplored—a gap this presentation aims to fill.

Collections of copperware dating from the late 19th to early 20th centuries are preserved in the History Museum of Armenia, the Museum of Armenian Ethnography at Sardarapat, the Yerevan History Museum, the “Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum-Reservations” SNCO, as well as in regional museums of Dilijan, Kapan, Hrazdan, and other parts of Armenia. This study offers a comparative analysis of pomegranate-motif samples from the collections of the History Museum of Armenia and the Museum of Armenian Ethnography at Sardarapat, covering items from the specified time frame.

It is noteworthy that the pomegranate motif on copperware appears both alongside various floral ornaments (such as garlands, rosettes, and stemmed patterns) and as part of thematic decorative compositions. A comprehensive analysis reveals that, from an iconographic perspective, the pomegranate design closely parallels depictions commonly found in Armenian manuscript illumination. Symbolically—particularly within thematic compositions—it directly references the Christian symbolism associated with the pomegranate.

This presentation seeks to comparatively examine all the aforementioned manifestations of the motif, thereby revealing the iconographic and symbolic significance of the pomegranate on Armenian copperware from the late 19th to early 20th centuries, and highlighting its continuity with the centuries-old traditions of Armenian decorative art.

Although this study does not claim to exhaustively answer all the related questions and issues, the various copper objects analyzed herein provide a basis for certain observations and conclusions, which, in turn, may serve as a foundation for further research.

**ԱՍԵՂՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋՆԱՅԻՆ
ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ
(18-րդ դ. - 20 - րդ դարասկիզբ)**

Հայոց մեջ ասեղնագործությունը համարվել է կանանց բնորոշ զբաղմունք և կատարվել է բացառապես տանը՝ ընտանիքի սեփական կարիքները բավարարելու համար: Սակայն պետության հիմնումով և դրանում աշխարհիկ ու հոգևոր վերնախավի ձևավորումով պայմանավորված, ժողովրդական ու Էլիտար մշակույթների առանձնացումը ձեռարկեստի ոլորտում ևս դրսևորվեց: Ասեղնագործությունը, այլ արհեստների նման, տնայնագործական զբաղմունքից վերածվեց արհեստի, որը ժամանակի ընթացքում զարգանալով, արդեն միջնադարում հասավ կատարելության:

Տնայնագործությունը և արհեստը տարբերվում են նյութի վերամշակման, աշխատանքի կազմակերպման, արտադրվող նյութերի սպառման և այլ հատկանիշներով: Եթե որպես տնայնագործություն ասեղնագործությունը հայոց մեջ զուտ կանանց զբաղմունք էր, ապա արքունիքին, իշխանական տներին ու հոգևոր կենտրոններին կից գործող արհեստանոցներում ձեռագործի վարպետները բացառապես տղամարդիկ էին:

Ասեղնագործության՝ որպես արհեստի մասին տեղեկությունները խիստ սակավ են, սակայն եղած վկայությունները փաստում են, որ արդեն միջնադարում դրա մեծ պահանջարկն առաջացրել էր ասեղնագործ վարպետների կուտակումներ խոշոր քաղաքներում, ինչի արդյունքում Կ. Պոլսում առաջացել էին արհեստավորական միություններ՝ համքարություններ: Ընդհանրապես արհեստանոցներում, որոնք հանրային գործունեության տարածք են, ներգրավված արհեստավորները պետք է տղամարդիկ լինեին: Հայոց կաթողիկոսներ Ղուկաս Կարնեցու և Սիմեոն Երևանցու կոնդակներում հանդիպող սուղ տվյալները

վերաբերում են ոչ միայն համքարության գոյությանը, այլև կոնկրետ վարպետներին:

Չնայած հայ կանայք դուրս էին հանրային գործունեության ոլորտից և աշխատում էին տանը, սակայն դա չէր խանգարում նրանց իրենց ձեռարվեստով եկամուտ ստանալ: Դեռ միջնադարյան հայ պատմիչներն են հիշատակություններ թողել այն մասին, որ հայ կանայք ձեռքի շնորհքով կարողացել են իրենց գոյությունն ապահովել:

19-րդ դարից ասեղնագործության՝ որպես եկամտաբեր զբաղմունքի մասին բազմաթիվ վկայություններ են պահպանվել: Այդ տեղեկությունները փաստում են, որ կին վարպետները ևս կենտրոնացած էին հատկապես խոշոր և զարգացած արհեստավորական ավանդույթներ ունեցող քաղաքներում՝ Կ. Պոլսում, Թիֆլիսում, Վանում, Կարինում, Ախալցխայում, Ալեքսանդրապոլում, Այնթապում, Ուրֆայում, Բուրսայում և այլն: Այստեղ գործում էին միջնորդ կանայք, որոնք պատվերներ էին տալիս վարպետներին ու իրացնում նրանց աշխատանքները: Պահպանվել են բազմաթիվ ասեղնագործուհիների անուններ, որոնք մասնակցել են տեղական և միջազգային ցուցահանդեսների՝ ստանալով պատվոգրեր, դիպլոմներ և մեդալներ: Հայ ասեղնագործուհիների աշխատանքները մեծ քանակությամբ արտահանվում էր նաև Եվրոպա ու Ամերիկա: Բարձրորակ ձեռագործին տիրապետելու հմտությունների շնորհիվ հայ կանայք ու աղջիկները կարողացան գոյատևել համիդյան կոտորածներից և Ցեղասպանությունից հետո:

Չեկուցման նպատակն է ներկայացնել ասեղնագործության՝ որպես տնայնագործության ու արհեստի դրսևորումները, դրա տեղը հայոց առաջնային արտադրության մշակույթում:

Չեկուցման մեջ առաջին անգամ քննարկվելու են վերոհիշյալ հիմնախնդիրները թանգարանային հավաքածուների, գրականության, արխիվային նյութերի ու մամուլի հրապարակումների համեմատական վերլուծության հիման վրա:

**EMBROIDERY IN THE CULTURE OF PRIMARY
PRODUCTION AMONG ARMENIANS
(18th century – early 20th century)**

Among Armenians, embroidery was considered an occupation characteristic of women and was practiced exclusively at home to meet the family's own needs. However, with the establishment of the state and the formation of secular and spiritual elites within it, the differentiation between folk and elite cultures was also manifested in the sphere of handicrafts. Like other crafts, embroidery evolved from a domestic activity into a craft that, developing over time, had already reached perfection in the medieval period.

Domestic work and craft differ in the processing of materials, organization of work, consumption of produced items, and other features. If as a domestic activity embroidery among Armenians was purely women's work, then in the workshops attached to the royal court, noble houses, and spiritual centers, the masters of needlework were exclusively men. Information about embroidery as a craft is rather scarce; however, the existing evidence confirms that already in the medieval period, high demand had led to concentrations of embroidery masters in major cities, resulting in the formation of craft guilds in Constantinople. Generally, in workshops—which were spaces of public activity—the craftsmen involved were supposed to be men. The scarce data found in the decrees (*kondaks*) of the Armenian Catholicoses Lukás of Karin and Simeon of Yerevan relate not only to the existence of guilds but also to specific masters.

Although Armenian women were excluded from the sphere of public activity and worked at home, this did not prevent them from earning income through their handiwork. Even medieval Armenian historians mentioned that Armenian women managed to support themselves thanks to their manual skills.

From the 19th century onward, there is abundant evidence of embroidery as a profitable occupation. These records show that women masters, too, were concentrated mainly in large cities with established and developed craft traditions—Constantinople, Tbilisi, Van, Karin (Erzurum), Akhaltsikhe, Alexandropol (Gyumri), Aintab, Urfa, Bursa, and others. There were also intermediary women who commissioned work from masters and marketed their products. The names of many embroiderers have been preserved; they participated in local and international exhibitions, receiving certificates of honor, diplomas, and medals. The works of Armenian embroiderers were exported in large quantities to Europe and America. Thanks to their skills in producing high-quality handicrafts, Armenian women and girls managed to survive after the Hamidian massacres and the Genocide.

The aim of this report is to present the manifestations of embroidery as both domestic work and craft, and its place in the culture of primary production among Armenians.

For the first time, the report will discuss these issues based on a comparative analysis of museum collections, literature, archival materials, and press publications.

ԲՈՅԱԶՅԱՆ Արտաշես

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
«Մ. Նալբանդյանի անվան Շիրակի պետական համալսարան» հիմնադրամ
Էլ փոստ՝ a.boyajyan@mail.ru

ԷԹՆՈԺՈԴՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶՈՒՄ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԵՎ ԱՆԱԼԲԱՆԱՔԻ ԳԱՎԱՌՆԵՐՈՒՄ 1886-1916ԹԹ.

XIX դարի վերջից Կարսի մարզում, Ալեքսանդրապոլի և Ախալքալաքի գավառներում նկատվում է բնակչության, մասնավորապես ռուսների և հայերի, կտրուկ աճ, որը պայմանավորված էր, առաջին հերթին, ցարական կառավարության ժողովրդագրական և սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությամբ: Այն նպատակ ուներ ամրապնդել կայսրության հարավային սահմանները: Հաշվետու ժամանակահատվածում էթնոժողովրդագրական գործընթացները որոշակի ազդեցություն են ունեցել տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքի վրա: Ներկայացվող ժամանակահատվածի պատմական և տնտեսական իրադարձությունները վճռորոշ ազդեցություն ունեցան վարչատարածքային միավորներում էթնոժողովրդագրական իրավիճակի փոփոխության վրա: Սույն հետազոտության նպատակը էթնոժողովրդագրական գործընթացների և միգրացիոն հոսքերի ներկայացումն է:

Ուսումնասիրության խնդիրներն են պարզաբանել բնակչության վերարտադրության, կազմի, ուրբանիզացիոն և միգրացիոն գործընթացների բնույթը: Հետազոտությունը հնարավորություն է տալիս գնահատել էթնոժողովրդագրական գործընթացների և տնտեսական զարգացման միջև եղած կապը: Այդ ժամանակահատվածը պատմական ժողովրդագրական կարևոր քննարկման առարկա է՝ պայմանավորված բազմաթիվ գործոններով.

- Գրանցվել են էթնոժողովրդագրական կարևոր փոփոխություններ:
- Ռուսական կայսրությունը իրականացրել է վերաբնակեցման քաղաքականություն, խրախուսելով ռուսների, Արևմտյան Հայաստանից՝ հայերի,

հույների և այլ քրիստոնյաների տեղափոխումը Հարավային Կովկաս, մասնավորապես Արևելյան Հայաստան, ձևավորելով այսպես կոչված «հավատարիմ» քաղաքացիներ՝ հայերի գերակշռությամբ և դիրքով:

1886–1916 թթ. էթնոփոփոկողագրական գործընթացների ուսումնասիրությունը խիստ արդիական է ինչպես տարածաշրջանի պատմության ուսումնասիրության, այնպես էլ ժամանակակից էթնիկական գործընթացների վերլուծության համար: Առաջարկվող հետազոտությունը նորովի է ներկայացնում վարչատարածքային միավորների էթնոփոփոկողագրական գործընթացները: Հետազոտության նորույթը կայանում է միջառարկայական մոտեցման մեջ, որը համատեղում է ժողովրդագրությունը, պատմությունը, ազգագրությունը և բնակչության աշխարհագրությունը: Աշխատանքը թույլ է տալիս.

- հասկանալ, թե ինչպես էթնոփոփոկողագրական գործընթացները փոխեցին էթնիկ քարտեզը:
- Բացահայտել այդ էթնոդեմոգրաֆիկ գործընթացների հետևանքների ռազմաքաղաքական և տնտեսական նշանակությունը:
- Սահմանել վարչատարածքային միավորների էթնոփոփոկողագրական գործընթացների բնութագրերը:

Էթնոփոփոկողագրական գործընթացների ուսումնասիրությունը պահանջում է բազմազան աղբյուրների, այդ թվում՝ արխիվային, մարդահամարների նյութերը, տեղական ինքնակառավարման մարմինների գեկույցները, բնակչության, տնտեսության և սոցիալական կառուցվածքի վերաբերյալ վիճակագրական տեղեկությունները, գիտական հրապարակումները, թերթերը և ամսագրերը, որոնք հրապարակում էին նյութեր էթնիկական հարցերի հետ կապված իրադարձությունների և սոցիալական հակամարտությունների վերաբերյալ: Այդ աղբյուրների ուսումնասիրությունը հնարավորություն կտա ավելի խորը հասկանալ, թե ինչպես է փոխվել վարչատարածքային միավորների էթնիկական կազմը: Ուսումնասիրության արդյունքների հիման վրա եզրակացություններ են արվել էթնոփոփոկողագրական իրավիճակի վրա ժողովրդագրական, էթնիկ, կրոնական, միգրացիոն և տնտեսական գործոնների ազդեցության վերաբերյալ:

ETHNO-DEMOCRATIC PROCESSES IN THE KARS REGION IN THE PROVINCES OF ALEXANDRAPOL AND AKHALKALAK 1886-1916.

Since the end of the 19th century, a sharp increase in the population, especially of Russians and Armenians, has been observed in the Kara region, Alexandropol and Akhalkalak provinces, which was caused, first of all, by the demographic and socio-economic policy of the tsarist government. The purpose was to strengthen the southern borders of the empire. In the reporting period, ethno-demographic processes had a certain influence on the socio-economic, political and cultural life of the region. Historical and economic events of the considered period had a decisive influence on the change of the ethno-demographic situation of administrative-territorial units. In this regard, the analysis of ethnodemographic processes gives an opportunity to understand and illuminate the multicultural nature of ethnic groups in a new way. The purpose of this study is to represent ethnodemographic processes and migration flows.

The purpose of the study is to clarify the nature of population reproduction, composition, urbanization and migration processes. The study allows to assess the relationship between ethnodemographic processes and economic development. This period is an important topic of historical-demographic discussions connected with many factors.

- Important ethno-demographic changes were recorded.
- The Russian Empire carried out a resettlement policy, encouraging the resettlement of Russians, Armenians, Greeks and other Christians from Western Armenia to the South Caucasus, especially to Eastern Armenia, forming so-called "loyal" nationalities with the predominance and position of Armenians.

Study of ethnodemographic processes in the period 1886-1916. It has greater relevance both for studying the history of the region and for analyzing modern ethnic processes. The proposed study presents ethno-demographic processes of administrative-territorial units in a new way. The novelty of the research is in an interdisciplinary approach that combines demography, history, ethnography and geography of the population.

- to understand how ethno-demographic processes changed the ethnic map.
- Reveal the military-political and economic significance of the consequences of these ethno-demographic processes.
- Determine the features of ethno-demographic processes in administrative-territorial units.

For the study of ethnodemographic processes, various sources are necessary, among which archival materials, materials of population censuses, reports of local self-government bodies, statistical data on the population, economy and social structure, scientific publications, newspapers and magazines, which published materials on events related to international problems and social conflicts. Studying these sources will allow a deeper understanding of how the ethnic composition of administrative-territorial units has changed. According to the results of the research, conclusions are drawn regarding the influence of demographic, ethnic, religious, migration and economic factors on the ethno-demographic situation.

ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ Ռաֆիկ

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
Էլ փոստ՝ rafik.gabrielyan.iaec@gmail.com

ՍՏԵՓԱՆ ԶԵԼԻՆՍԿԻՆ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅՈՑ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ

Ստեփան Զելինսկին ուրույն տեղ է զբաղեցնում հայ ազգագրության պատմության մեջ, հատկապես տնտեսական մշակույթի ուսումնասիրության համատեքստում: Նրա գիտական գործունեությունը զարգացել է 19-րդ դարի վերջին - 20-րդ դարի սկզբին, այն ժամանակահատվածում, երբ հայ ազգագրությունը նոր էր ձևավորվում որպես անկախ գիտակարգ: Այս պայմաններում անհրաժեշտ էր ոչ միայն հավաքել եզակի նյութեր, այլև մշակել հետազոտական մեթոդներ և մոտեցումներ: Հենց այս տեսանկյունից է, որ Զելինսկին համարվում է նորարար. նա ստեղծել է իր մոտեցումը հայ գյուղական բնակչության առօրյա և տնտեսական կյանքի համակարգված նկարագրության համար:

Այդ ժամանակվա մյուս ազգագրագետներից տարբերվող՝ Զելինսկու աշխատանքները առանձնանում են նկարագրությունների հարստությամբ, մանրամասների նկատմամբ ուշադրությամբ և կառուցվածքային ներկայացմամբ: Հատկապես նշանակալից են նրա ուսումնասիրությունները Չանգեզուրի և Ծորագյալի շրջանների վերաբերյալ, որոնք հրապարակվել են «Նյութեր Անդրկովկասյան տարածաշրջանի պետական գյուղացիների տնտեսական կյանքի ուսումնասիրության համար» հայտնի շարքում: Այս աշխատանքները չեն սահմանափակվում միայն վիճակագրությամբ կամ տնտեսական գործունեության նկարագրություններով, այլև անդրադառնում են գյուղացիների սովորույթներին, բարքերին և հոգեբանական գծերին:

Զելինսկին նկարագրում է աշխատանքի եղանակները, գործիքների տեսակները, գյուղատնտեսական աշխատանքների հաջորդականությունը, հողատիրության ձևերը և մշակվող մշակաբույսերի տեսակները: Նա հատուկ ուշադրություն է դարձնում անասնապահության և երկրագործության միջև եղած կապերին, վար անող կենդանիների օգ-

տագործմանը, պարարտանյութերին, հիվանդություններին, ինչպես նաև կաթի վերամշակման և կաթնամթերքի արտադրության մեթոդներին:

Չելինսկին թողել է բավական թվով աշխատություններ: Նրա հրապարակումները հայտնվել են հայերեն և ռուսերեն պարբերականներում, այդ թվում՝ «Կովկասյան գյուղատնտեսություն», «Մշակ», «Արձագանք», ինչպես նաև հատուկ ազգագրական և վիճակագրական ժողովածուներում: Նրա որոշ աշխատանքներ մինչ օրս մնում են չհրատարակված: Հաշվի առնելով վերը նշվածը՝ կարելի է պնդել, որ Ստեփան Չելինսկին հայկական տնտեսական մշակույթի ազգագրական ուսումնասիրության հիմնադիրն է: Նրա մեթոդաբանությունը, որը ներառում է մանրամասն նկարագրություն, համակարգված մոտեցում և մշակութային վերլուծություն, այսօր էլ չի կորցրել իր արդիականությունը և արժեքավոր աղբյուր է ժամանակակից հետազոտողների համար:

GABRIEL YAN Rafik

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA
e-mail: rafik.gabrielyan.iae@gmail.com

STEPAN ZELINSKY AS A RESEARCHER OF ARMENIAN ECONOMIC CULTURE

Stepan Zelinsky occupies a unique place in the history of Armenian ethnography, especially in the context of studying economic culture. His scientific activity developed in the late 19th – early 20th centuries, during the period when Armenian ethnography was just forming as an independent discipline. In these conditions, it was necessary not only to collect unique material but also to develop research methods and approaches. It is from this point of view that Zelinsky is considered an innovator: he created his approach to the systematic description of the everyday and economic life of the Armenian rural population.

Unlike other ethnographers of that time, Zelinsky's works are distinguished by the richness of descriptions, attention to detail and

structured presentation. Particularly significant are his studies on the Zangezur and Shoragyal districts, published in the famous series "Materials for the Study of the Economic Life of State Peasants of the Transcaucasian Region". These works are not limited to statistics or descriptions of economic activity but also touch upon aspects of psychology, customs, and social organization of local Armenian communities.

Zelinsky describes agricultural practices, types of tools, sequence of agricultural work, forms of land tenure, and types of cultivated crops. He pays special attention to the relationship between livestock and agriculture, and the use of draft animals, fertilizers, diseases, as well as methods of processing milk and producing dairy products.

Zelinsky left behind a rich bibliography. His publications appeared in periodicals in Armenian and Russian, including "Kavkazskoe selskoye khozyaistvo", "Mshak", "Ardzagank", as well as in special ethnographic and statistical collections. Some of his works remain unpublished to this day. In light of the above, it can be argued that Stepan Zelinsky is the founder of the ethnographic study of Armenian economic culture. His methodology, including a detailed description, systematic approach and cultural analysis, has not lost its relevance today and is a valuable source for modern researchers.

ԳԱԼՍՏՅԱՆ Համիկ

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ,
ՀՀ ԳԱԱ Ծիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
էլ փոստ՝ hasmikgalstyan1979@gmail.com

«ԾԱՐԱՎ ԱՂԲՅՈՒՐ». ԾԻՍԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԻՑ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԹԱՂԱՄԱՍ

Հրագրան գետի կիրճը հարուստ է բնական աղբյուրներով, որոնք դարեր շարունակ օգտագործվել են ինչպես խմելու, այգիները ոռոգելու, այնպես էլ ծխական նպատակով: Պատմական Քանաքեռի տարածքում են գտնվում Ծարավ աղբյուրը, Դավալ աղբյուրը, Փիրուզան աղբյուրը, Շոռ աղբյուրը և մի քանի փոքր աղբյուրներ, որոնցից առավել հայտնին Ծարավ աղբյուրն է՝ պայմանավորված ջրի բարձր որակով և աղբյուրի անվան շուրջ հյուսված գրույցներով:

Մեր հետազոտության նպատակն է ցույց տալ Ծարավ աղբյուրի նշանակությունն ու կարևորությունը ժողովրդի շրջանում՝ սկսած 19-րդ դարից, և համեմատել մեր օրերի ընկալումների հետ: Մեր խնդիրն է դիտարկել այն որպես պատմական և մշակութային նշանակություն ունեցող վայր և ցույց տալ վերջին հարյուրամյակի ընթացքում կատարված փոփոխությունները: Հետազոտության համար հիմք են ծառայել մեր դաշտային նյութերը, պատմական և արխիվային տվյալները, ինչպես նաև Ծարավ աղբյուրի մասին հիշատակումները Խ.Աբովյանի գործերում:

Քանաքեռի ձորում՝ Հրագրան գետի ձախ ափին՝ ժայռի տակից բխող Ծարավ աղբյուրի անվանումը կապված է ժողովրդական՝ «Ծովը (ջուրը) տանել՝ ծարավ հետ բերել» ժողովրդական առածի և «Ինչքան ջուրը խմես՝ ծարավդ չի հագենա» համոզմունքի հետ: Մեկ այլ տարբերակի համաձայն՝ անցորդներն այստեղ հագեցնում են իրենց ծարավը, ինչից էլ առաջացել է «Ծարավ(ի) աղբյուր» անվանումը:

Ծարավ աղբյուրը տեղացիների համար ծխական կարևոր նշանակություն ուներ: Աղբյուրին վերագրում էին խաչի ու սրբի զորություն: Աղբյուրի մոտ գտնվող քարին «ուխտավորները» մեխեր էին ցցում՝ իրենց մուրազը կատարելու կամ հիվանդությունը «կապելու»

նպատակով: Աղբյուրի ավագանում կանայք զանազան իրեր էին գցում՝ գուշակության նպատակով: Հղի կանայք ավագանից դուրս բերած իրերից որոշում էին ապագա երեխայի սեռը: Ծարավ աղբյուրի տարածքը գեղատեսիլ միջավայր էր հատկապես Համբարձման տոնը նշելու համար: Այդ նպատակով այստեղ էին գալիս ոչ միայն հարակից բնակավայրերից, այլև Հայաստանի ծայրամասային շրջաններից և Արաքսի այն ափից, ինչպես նշում է Խ. Աբովյանը:

1870-ականներից սկսած՝ Երևանը խմելու ջրով ապահովելու խնդրով բազմաթիվ նախագծեր են առաջադրվել: 1891թ. լեռնային ինժեներ Աղաբաբյանի առաջարկով փորձում են Ծարավ աղբյուրի ջուրը տանել Քանաքեռ: 1909 թ. ձեռնարկած շինարարական աշխատանքների արդյունքում 1911թ. աղբյուրի ջուրը հասնում է Երևան, իսկ 1912թ. վերջին՝ Քանաքեռ՝ ջրի խողովակաշարն անցկացնելով Իլիչի անվան փողոցով: Ժողովրդական պատգամավորների Երևանի քաղաքային խորհրդի 1991թ.-ի օգոստոսի 21-ի հ.15/62 որոշմամբ Իլիչի փողոցն անվանափոխվել է թաղամասին խմելու ջրով ապահովող աղբյուրի՝ Ծարավ աղբյուրի անունով:

Փողոցը ձգվում է Երևան քաղաքի Քանաքեռ-Զեյթուն և Ավան վարչական շրջաններով: Քաղաքաշինական գործընթացի արդյունքում Ծարավ աղբյուրի Ավանի հատվածում ձևավորվել է փողոցի համանունով մի մեծ թաղամաս: Հետազոտության արդյունքում արձանագրել ենք, որ թաղամասի նոր բնակիչների համար աղբյուրի պատմությունն այնքան էլ կարևոր չէ և Ծարավ աղբյուրը լոկ փողոցի անվանում է: Նրանք չեն կրում պատմության շաղկապը և չեն ընկալում այն որպես ժառանգություն: Հակառակ պատկերն է արձանագրվել փողոցի՝ Քանաքեռի հատվածի բնակիչների շրջանում: Ծարավ աղբյուրի պատմությունը կապված է տեղական համայնքի ինքնության հետ և պատմական հիշողության շնորհիվ այն ընկալվում է իբրև ժառանգություն:

«Հետազոտությունը կատարվել է ՀՀ Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի կողմից ֆինանսավորվող՝ «Զրոգտագործման մշակույթը հայկական լեռնաշխարհում հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» (21AG-6A080 ծածկագրով) ծրագրի շրջանակներում:

“TSARAV AKHBYUR”: FROM RITUAL SPRING TO URBAN DISTRICT

The Hrazdan River gorge is rich in natural springs that, for centuries, have served diverse purposes—providing drinking water, irrigating gardens, and functioning as sacred sites. Several notable springs are located in the historical territory of Kanaker, including the Tsarav, Daval, Piruzan, and Shor springs, along with several smaller ones. Among them, Tsarav Spring is the most renowned, both for the quality of its water and for the folklore and collective memory surrounding its name.

The aim of this research is to examine the historical and cultural significance of Tsarav Spring from the 19th century to the present and to explore contemporary perceptions of the site. We consider the spring as a site of cultural heritage and analyze the transformations it has undergone over the past century. The study is based on field research, archival and historical data, and references to the spring found in the writings of Khachatur Abovyan.

Located on the left bank of the Hrazdan River in the Kanaker gorge, Tsarav Spring flows from beneath a rock. The name "Tsarav" (literally "Thirsty") is associated with local sayings such as “To return thirsty even after reaching the sea (water)” or “No matter how much you drink, your thirst won't be quenched.” According to another explanation, the name derives from the tradition of passersby stopping to quench their thirst at the spring, thus earning the name "Tsarav(i) Spring."

The spring held ritual and symbolic importance for local residents. It was believed to possess the power of the cross and of saints. Pilgrims would drive nails into the rock near the spring to express wishes or to symbolically “tie” their illnesses. In the spring basin, women would throw in objects for

divination, and pregnant women would attempt to predict the gender of their unborn child based on the items retrieved. The area around Tsarav Spring was especially favored for celebrating the Feast of the Ascension (Hambardzum), attracting visitors not only from nearby villages but also from distant regions of Armenia and even from across the Araks River, as noted by Khachatur Abovyan.

From the 1870s onward, several proposals were made to provide Yerevan with potable water. In 1891, mining engineer Aghababyan proposed transporting water from Tsarav Spring to Kanaker. Following construction efforts begun in 1909, by 1911 water from the spring reached Yerevan, and by the end of 1912, Kanaker, via a pipeline running along what is now Tsarav Aghbyur Street (formerly Ilyich Street). On August 21, 1991, Decision No. 15/62 of the Yerevan City Council of People's Deputies officially renamed the street in honor of the spring that supplied the neighborhood with drinking water.

The street extends through Yerevan's Kanaker-Zeytun and Avan administrative districts. As a result of urban development, a large neighborhood named after the spring was formed in the Avan section of the city. Our research has revealed that for new residents of the district, the historical significance of the spring has largely faded; Tsarav Spring is regarded merely as a street name, detached from its historical context. In contrast, residents of the Kanaker section retain a strong connection to the spring, viewing it as a symbol of local identity and a meaningful element of their historical memory.

This research was conducted within the framework of the state-funded project "Water Use Practices in the Armenian Highlands from Antiquity to the Present" (Project Code: 21AG-6A080), supported by the RA Committee of Higher Education and Science.

ՌՈՐՄԱԶՅԱՆ Հրազդան

Հայաստանի պետական ճարտարագիտական համալսարան
էլ. փոստ՝ hrazdantok@hotmail.com

ԱՇԽԱՐՀՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԻՐԻԱՀԱՅ ՊՂՆԶԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ԿՆԻՔՆԵՐԻ ՎՐԱ

Հայկական պղնձագործության ուշագրավ էջերից մեկը գրել են Սիրիայում հաստատված հայ վարպետները: Սիրիայի տարածքում՝ Պալմիրայից Լաթաքիա և Ազազից Դամասկոս հայ վարպետների գործունեության բազմաթիվ փաստեր կան: Սակայն Հալեպն իր նշանակությամբ անհամեմատելի էր: Այստեղ էր հանգրվանել հայ վարպետների մեծ մասը:

Յեղասպանության և նրան հաջորդող տարիներին Հալեպահայ վարպետների գործունեությունը նշանակալի է ոչ միայն տեղական արհեստագործության, այլև հայ մետաղամշակության համար: Միաժամանակ պետք է նշել, որ նախքան Առաջին աշխարհամարտը ևս հայերը՝ որպես պղնձագործներ, զգալի ներկայություն են ունեցել Հալեպում: Այդ մասին է վկայում Ռուբեն Բարսումյանի կազմած հայ պղնձագործների անվանացանկում տեղ գտած «նահիասների» (արաբերեն՝ պղնձագործ) պատկառելի քանակը: Պետք է ավելացնել, որ Արևմտյան Հայաստանի ներքին գավառներից ևս սեզոնային աշխատանք փնտրող վարպետներ էին գալիս Հալեպ: Սրանց մի մասը ժամանակի ընթացքում հաստատվում էր քաղաքում և համալրում տեղի արհեստաւորների շարքը:

Ռ. Բարսումյանի կազմած անվանացանկից հայտնի 986 վարպետներից շուրջ 40-ն են, որ կնքված գործեր ունեն: Այս կնիքների մեծ մասը արաբատառ թուրքերեն է: Այժմ, երբ հայերը ունեն իրենց ազգային պետականությունը, այս երևույթը կարող է տարօրինակ թվալ: Սակայն պետք չէ մոռանալ, որ մեր ժողովուրդը անցել է պատմական բարդ հոլովություն: Դարեր շարունակ պետականությունը կորցրած Հայաստանը մաս է կազմել այս կամ այն կայսրությանը: Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում, Օսմանյան կայսրության բազմաթիվ քաղաքներում ապրող հայերի համար պետական լեզուն եղել է թուր-

քերենը: Ուստի հայ վարպետների օգտագործած արաբատառ թուրքերեն կնիքները պետք է ընդունել որպես տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական պայմանների դրսևորում:

Երբ 1921թ. հոկտեմբերի 20-ին կնքվեց ֆրանս-թուրքական համաձայնագիրը, քաղաքից հեռացան ոչ միայն ֆրանսիացիները, այլև հայերը: Ֆրանսիացիները շարունակում էին վերահսկել Սիրիան: Ուստի և Այնթապից հեռացող հայերի զգալի մասը, այդ թվում և պղնձագործներ հաստատվեցին Հալեպում և այլ քաղաքներում:

Հետագա շրջանի կնիքներից Այնթապ տեղանունը, թե՛ հայերեն, թե՛ թուրքերեն անհետացան: Փոխարենը հայտնվում են Սիրիական տեղանուններ, իսկ արաբերենի և հայերենի կողքին հայտնվում է ֆրանսերենը:

Այս երևույթն առավել ցայտուն է դրսևորվում Գալէմքեարեան ընտանիքի օրինակով: Բարեբախտաբար պահպանվել են վարպետների օգտագործած բոլոր կնիքները: Ողջ կյանքը Այնթապում ապրած և 1918 տարագրության մեջ (Դամասկոսում) մահացած Մելքոն Ուստան օգտագործել է և՛ հայերեն և՛ թուրքերեն կնիքներ:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ հայ պղնձագործ վարպետների կնիքների առանձնահատկությունները պատահական բնույթ չեն կրում, այլ կապված են սոցիալ-քաղաքական /երբեմն՝ ռազմա-քաղաքական/ կոնկրետ իրողությունների հետ, ինչին և նվիրված է սույն ուսումնասիրությունը:

TOKHMAJYAN Hrazdan

National Polytechnic University of Armenia

e-mail: hrazdantok@hotmail.com

THE IMPACT OF GEOPOLITICAL CHANGES ON THE SEALS OF SYRIAN-ARMENIAN COPPERSMITHS

One of the remarkable chapters of Armenian copper craftsmanship was written by Armenian masters who settled in Syria. Across the Syrian territory—from Palmyra to Latakia, and from Azaz to Damascus—there is ample evidence of the activity of Armenian craftsmen. However, Aleppo was incomparable in its significance: it became the main destination for the majority of Armenian masters.

The work of Aleppine Armenian craftsmen during and after the Genocide is significant not only for local handicrafts but also for Armenian metalwork as a whole. At the same time, it should be noted that even before World War I, Armenians had a notable presence in Aleppo as coppersmiths. This is evidenced by the impressive number of “nahhas” (Arabic for coppersmith) included in the list of Armenian coppersmiths compiled by Ruben Barsumian. It should also be added that from the inner provinces of Western Armenia, masters seeking seasonal work would come to Aleppo. Some of them eventually settled in the city and joined the ranks of local craftsmen.

Of the 986 masters listed by R. Barsumian, about 40 have preserved works bearing seals. Most of these seals are in Ottoman Turkish written in Arabic script. Today, when Armenians have their own national statehood, this phenomenon might seem unusual. However, it must be remembered that our people went through a complex historical trajectory. For centuries, deprived of statehood, Armenia was part of various empires. For Armenians living in Western Armenia, Cilicia, and many cities of the Ottoman Empire, the state language was Turkish. Therefore, the use of Ottoman Turkish seals in Arabic script by Armenian masters should be understood as a reflection of the political conditions of that time.

When the Franco-Turkish agreement was signed on October 20, 1921, not only the French but also Armenians left the city (referring to Aintab). The French continued to control Syria, and thus many Armenians leaving Aintab, including coppersmiths, settled in Aleppo and other cities.

In the seals of the later period, the place name “Aintab” disappeared both in Armenian and Turkish. Instead, Syrian toponyms appeared, and alongside Armenian and Arabic, French also began to be used.

This phenomenon is most vividly illustrated by the example of the Galemkearian family. Fortunately, all the seals used by the masters have been preserved. Melkon Usta, who lived his whole life in Aintab and died in Damascus during the deportation of 1918, used both Armenian and Turkish seals.

Thus, we see that the peculiarities of the seals of Armenian coppersmith masters are not random but are directly linked to specific socio-political (and sometimes military-political) realities—a subject to which this study is dedicated.

**ԱՌԱՋԱՎՈՐԱՍԻԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԸ
ԿԱՐԱ-ՇԻՐԱԿՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ**

Պատմական Կարա-Շիրակ տարածաշրջանի բանահյուսական ժառանգության զարգացումն ընթացել է կենցաղի, սովորույթների և հավատալիքների ընդհանուր միտումների շրջանակում: Տարածաշրջանի բանահյուսական ժառանգությունն իր մեջ պարփակում է սեռերի ու ժանրերի բոլոր տարատեսակները՝ ներկայանալով տեղական ինքնատիպ դիմագծով և բարբառային շքեղ հորինվածքով:

Կարա-Շիրակյան տարածաշրջանի վիպական բանահյուսության մեջ իրենց տեսակով առանձնանում են առաջավորասիական տարածաշրջանից փոխառնված պատմավիպական կերպարների անվան շուրջ թե փոխառյալ և թե տեղական պյուժեների զարգացումները: Պատմավիպական կերպարների ընդգրկումը ժամանակագրորեն ներկայացնում է մի հսկայական ժամանակահատված՝ սկսված ասորաբաբելական ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Պատմության մեջ նշանակալի հետք թողած հայտնի պատմական դեմքերի մասին իրական պատումները հիմք են հանդիսացել բանահյուսական պյուժեների համար, ձևափոխվել և նոր դրվագներ են ընդունել պատումի մեջ՝ վերջնականապես դառնալով սիրված և կենցաղավարող բանահյուսական միավոր:

Առաջավորասիական պատմավիպական կերպարներից Կարա-Շիրակյան տարածաշրջանում հիմնականում շրջանառվել են Խիկար Իմաստունի, Սողոմոն Իմաստունի, Ալեքսանդր Մակեդոնացու, Դանանդա Բահլուլի, Լոխման Հեքիմի, Լենկ Թեմուրի, Շահ Աբասի, Սուլթան Մուրադի, Սուլթան Սուլեյմանի մասին պատումները:

Խոշոր անհատականությունները և հանրահայտ պատմական դեմքերն իրենց ապրած ժամանակաշրջանում կենդանի օրինակներ և ընդօրինակելի բարոյական կերպարներ էին հասարակության համար: Թե այս հանգամանքով պայմանավորված և թե նրանց հեղինակու-

թյունն ավելի բարձրացնելու նպատակով՝ դեռևս նրանց կենդանության օրոք կենսագիրները հեղինակել են գրքեր, որոնցում ներկայացվել են նրանց վարք ու բարքը: Փոխներթափանցման սկզբունքով պայմանավորված՝ գրավոր սկզբնաղբյուրները հիմք են ծառայել բանահյուսական պատումների համար և հակառակը՝ բանահյուսական պատումներն օգտագործվել են պատմական անձանց կենսագիրների կողմից: Վերոնշյալ պատմական դեմքերի մասին գրական հուշարձանները թարգմանաբար, իսկ բանահյուսական պատումները բանավոր ճանապարհով փոխանցվել են մի ազգից մյուսին, որը տնտեսական ու քաղաքական դարավոր շփումների հետևանք է:

Փոխառյալ պատմավիպական կերպարների մասին բանահյուսական պատումները և՛ թեմատիկ, և՛ ուսուցողական, և՛ բարոյախրատական ընդգրկում ունեն:

Յուրաքանչյուր պատմավիպական կերպար ունի սյուժեների ու մոտիվների սեփական տարածք: Հերոսների մի մասը (Խիկար, Սողոմոն, Բահիուլ, Լոխման) կրում են Իմաստուն պատվանունը, որով բնորոշվում է նրանց անաչառ մոտեցումները և արդար դատ վարելու կարողությունը, շրջապատի մարդկանց ճիշտ խորհուրդներ տալը, մատաղ սերնդին դաստիարակելը, մարդու հիվանդությունները բուժելը և առողջությունն ապահովելը և այլն: Հերոսների մյուս խումբը (Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Լենկ Թեմուր, Շահ Աբաս, Սուլթան Մուրադ, Սուլթան Սուլեյման) միապետներ, պետական գործիչներ և նվաճողներ են՝ իրենց դրական ու բացասական գործունեությամբ:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ առաջավորասիական բանահյուսական ավանդույթից փոխառնված պատմավիպական կերպարները Կարս-Շիրակյան տարածաշրջանում պարարտ հող են գտել, սերտանել են տեղական նմանատիպ պատումներին, ձեռք են բերել ազգային նկարագիր և բավարարել հայ ունկնդրի պահանջները:

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ 25RG-6B114 գիտական թեմայի շրջանակներում:

MIDDLE EASTERN HISTORICAL CHARACTERS IN THE KARS-SHIRAK REGION

The development of the folkloric heritage of the historical Kars–Shirak region has unfolded within the broader context of everyday life, customs, and beliefs. This heritage encompasses a rich variety of genres and forms, distinguished by local originality and the distinctive stylistic nuances of regional dialects.

Within the epic folklore of the Kars–Shirak region, a unique place is occupied by the narratives centered around historical-epic characters adopted from the broader Near Eastern cultural sphere. These narratives, built both on borrowed and local plots, span a considerable chronological range—from the Assyro-Babylonian period to the present day. Accounts of prominent historical figures who left a significant imprint on history served as the foundation for folkloric plots; over time, these stories transformed, acquiring new episodes and eventually becoming beloved and widely circulated folkloric units.

Among the Near Eastern historical-epic figures that have circulated most widely in the Kars–Shirak region are narratives about Ahiqar the Wise, Solomon the Wise, Alexander the Great, Dananda Bahlul, Luqman the Sage, Tamerlane (Timur), Shah Abbas, Sultan Murad, and Sultan Suleiman.

These prominent individuals and renowned historical figures were regarded as living moral exemplars by society during their lifetimes. Motivated both by this perception and by the intention to further elevate their authority, biographers compiled works about them even while they were still alive, documenting their conduct and virtues. Through a process of mutual influence, these written sources became the basis for folkloric narratives, and conversely, folkloric narratives were used by biographers in shaping written accounts of these historical personalities. Literary monuments about these figures were transmitted in translation, while the folkloric narratives spread

orally from one people to another—a phenomenon rooted in centuries of economic and political interaction.

The folkloric narratives about borrowed historical-epic figures are thematically rich, educational, and didactic in nature. Each historical-epic figure occupies a distinct narrative space defined by specific plots and motifs. Some heroes—such as Ahiqar, Solomon, Bahlul, and Luqman—bear the epithet "the Wise," which characterizes their impartial judgment, ability to resolve disputes justly, to offer sound counsel to others, to educate the younger generation, to heal the sick, and to promote well-being.

Another group of heroes—such as Alexander the Great, Timur, Shah Abbas, Sultan Murad, and Sultan Suleiman—are monarchs, statesmen, and conquerors whose activities are depicted with both positive and negative aspects.

Research indicates that these historical-epic figures, adopted from the Near Eastern folkloric tradition, found fertile ground in the Kars–Shirak region, became integrated with local narratives of a similar type, acquired national character, and resonated with the cultural expectations of Armenian audiences.

The research was carried out with the financial support of the Committee on Higher Education and Science of the Ministry of Education, Science and Sports of the Republic of Armenia within the framework of the scientific topic 25RG-6B114.

ԽԵՄՉՅԱՆ Մարինե

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
Էլ. փոստ՝ mkhemchyan@yandex.ru

ԿԱՐՍ-ՇԻՐԱԿՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱԾՐՋԱՆԻ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԱՆ ՊԱՏՄՈՂԱԿԱՆ ԺԱՆՐԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՍՅՈՒԺԵՏԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ

Հայաստանի յուրաքանչյուր պատմաազգագրական տարածաշրջանի բանահյուսական մշակույթն ունի ուրույն պատկեր: Ի թիվս պատմական Հայաստանի այլ գավառների՝ Կարս-Շիրակ տարածաշրջանն առանձնանում է իր բարբառով և խոսվածքներով: Տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական, կլիմայական պայմանները, աշխարհագրական դիրքը, լեզվամտածողությունն իրենց կնիքն են դրել բանահյուսական ժառանգության վրա:

Զեկուցման համար հիմք է հանդիսացել Կարսի և Շիրակի մարզերի բանահյուսության պատմողական ժանրերի նյութը՝ տպագրված «Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը» և «Շիրակ. հայոց բանահյուսական մշակույթը» ժողովածուներում: Ուսումնասիրվել են հրաշապատում, իրապատում, կենդանական հեքիաթները, զրույցները, զվարճախոսությունները, հուշապատումները, ավանդությունները:

Թեև որոշ բանահավաքներ (Հրաչ Մկրտչյան, Անուշավան Գևորգյան, Եղիշե Խաչատրյան, Պարույր Բարսեղյան) երկու մարզին էլ վերաբերվող նյութեր են գրառել, այնուամենայնիվ դրանք առանձնանում են տվյալ տարածաշրջանին բնորոշ խոսվածքով և տեղական պոեմատային զարգացումներով՝ պայմանավորված բանասացի ծագմամբ և բնակության վայրով: Կարս-Շիրակ տարածաշրջանի որոշ պատումներում զգացվում է Արևմտյան Հայաստանի որոշ գավառներից (Մուշ, Վան, Էրզրում) գաղթած բանասացների հիշողությամբ փոխանցված բանահյուսական նյութերի ազդեցությունը:

Ի տարբերություն պատմողական իրապատում ժանրերի՝ Կարս-Շիրակի հրաշապատում հեքիաթների մեծ մասում առկա են միջազգային դասակարգմամբ տիպերը, գործրինակ՝ «Հրեշի հոգին՝ ձվի մեջ»

(ATU 302), «Երկվորյակներ կամ արյունակից եղբայրներ» (ATU 303), «Կախարդական մատանին» (ATU 560), «Երեք ոսկեղեն երեխաներ» (ATU 707) և այլն: Թե՛ Կարսի, թե՛ Ծիրակի միևնույն տիպի հեքիաթների մոտիվներում պահպանված է միջազգային տվյալ տիպի միջուկը (որոշ շեղումներով)՝ ինքնուրույն զարգացումներով: Կարսի և Ծիրակի իրապատում ու կենդանական հեքիաթները նույնպես ունեն գուգահեռներ ինչպես միմյանց, այնպես էլ միջազգային պատումների հետ:

Ինչ վերաբերում է իրապատում գրույցներին, գվարճախոսություններին, ստապատումներին, ավանդագրույցներին, հուշապատումներին, ապա, կարելի է ասել, որ դրանք ունեն խիստ տեղայնացում և՛ տեղավայրերի, և՛ հերոսների առումով: Որպես օրինակ՝ Համենափրզին, Վենձ Փարզիտ, Փալոլվան, Ծպնի, Խոլոռ, Մոսո, Վարդանանց Կարո աղա (Կարսի մարզ), Կարմիր վանք, Հոռոմ, Կապս, Կալբասնիկ Օհանես, Պոլոզ Մուկուշ, Ջղեր և Կուժիկ, Գյումրեցի Ղազար աղա (Ծիրակի մարզ):

Ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ Կարսի և Ծիրակի տարածաշրջանների բանահյուսության պատմողական ժանրերն ունեն ընդհանրություններ, որոնք պայմանավորված են տարածաշրջանի ազգաբնակչության կենցաղի, մտածողության, սովորույթների նմանությամբ և տարբերություններ, որոնք կախված են յուրաքանչյուր տեղավայրին բնորոշ առանձնահատկություններից:

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ 25RG-6B114 գիտական թեմայի շրջանակներում:

NARRATIVE GENRES OF KARS-SHIRAK REGION FOLK LITERATURE AND THEIR PLOT DEVELOPMENTS¹

The folkloric culture of each historical-ethnographic region of Armenia possesses its own distinctive character. Among the various provinces of historical Armenia, the Kars–Shirak region is notable for its unique dialects and speech varieties. The region’s socio-economic and climatic conditions, geographical location, and linguistic worldview have all left their imprint on its folkloric heritage.

The basis for this report is the corpus of narrative folklore from the provinces of Kars and Shirak, published in the collections *Kars: Armenian Folkloric Culture* and *Shirak: Armenian Folkloric Culture*. The study examines wonder tales (fairy tales), realistic tales, animal tales, anecdotal narratives, humorous stories, memoir-like narratives, and legends.

Although some folklorists (Hrach Mkrtchyan, Anushavan Gevorgyan, Yeghishe Khachatryan, Paruyr Barseghyan) have recorded materials pertaining to both provinces, these narratives nevertheless display features typical of their specific regional speech and local plot developments, shaped by the storyteller’s origins and place of residence. In certain narratives from the Kars–Shirak region, one can also discern the influence of folkloric materials transmitted by storytellers who migrated from parts of Western Armenia (such as Mush, Van, and Erzurum).

In contrast to realistic narrative genres, the majority of wonder tales from Kars–Shirak correspond to international tale types according to established classification systems—for example: *The Giant’s Soul in the Egg*

¹ The research was carried out with the financial support of the Committee on Higher Education and Science of the Ministry of Education, Science and Sports of the Republic of Armenia within the framework of the scientific topic 25RG-6B114.

(ATU 302), The Twins or Blood Brothers (ATU 303), The Magic Ring (ATU 560), and The Three Golden Children (ATU 707). In the motifs of the same tale types found in both Kars and Shirak, the international narrative core is largely preserved (with certain local deviations), but further develops through independent, region-specific elaborations.

The realistic and animal tales of Kars and Shirak also exhibit parallels both with each other and with international narrative traditions.

As for realistic anecdotes, humorous stories, fabricated tales, legends, and memoir-like narratives, it may be observed that these tend to be strongly localized in terms of setting and characters. Examples include figures and places such as Hamenaprgich, Vendz Pargit, Paldrvan, Tsapni, Kholor, Moso, Vardanants Garo Agha (in Kars Province); and Karmir Vank, Horom, Kaps, Kalbasnik Ohannes, Poloz Mukuch, Jgher and Kuzhik, Gyumretsi Ghazar Agha (in Shirak Province).

This study demonstrates that the narrative folklore genres of Kars and Shirak show significant commonalities, which stem from the shared way of life, worldview, and customs of the local populations, as well as notable differences that reflect the specific cultural and linguistic characteristics unique to each locality.

The research was carried out with the financial support of the Committee on Higher Education and Science of the Ministry of Education, Science and Sports of the Republic of Armenia within the framework of the scientific topic 25RG-6B114.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Հասմիկ

Երևանի պետական համալսարան

Էլ. փոստ՝ h.harutyunyan@ysu.am

ՊԱՆՈՒՄԱՅԻ ՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀՄՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ըստ բանասացների՝ որակյալ ու համեղ պանրի ստացումը մեծապես կախված է մայայի պատրաստման եղանակից ու հմտությունից, ինչպես նաև թարմությունից:

Մեր օրերում, որպես պանրի մայա, գրեթե համատարած կիրառում են խանութներում վաճառվող պեպսին մակարդը:

Անցյալում կաթը մակարդելու այլ հնարներ են կիրառել, որոնց մի մասը, ցավոք, մնացել է գաղտնիք: Պանրի մայա բռնել են մակարդախտով և կենդանու 4-րդ ստամոքսի՝ շը(ի)րդա(ու)նի, շիլաֆ(փ)ի ծալքեր ունեցող հատվածով:

Մակարդախտից պատրաստած թուրմը պանրին հաղորդել է յուրահատուկ համ ու հոտ, գույն: Մեր նախնիները նկատի են ունեցել նաև մակարդախտի բուժիչ և օգտակար հատկությունները, հեշտ հայթայթումը:

Կենդանու ստամոքսից պատրաստած մակարդը բանասացներն անվանում են դեղջուր (տեղջուր): Ըստ մասնագիտական գրականության մեջ առկա նյութերի՝ այն պատրաստել են դեռ կաթով, ոչ թե խտով սնվող, մեկ օրից մինչև 2-3 շաբաթական, սուրբ, որոճող կենդանիների խախացոցից: Ըստ դաշտային նյութերի՝ կենդանու տարիքը չեն կարևորել, մայա բռնելու նպատակով հատուկ չեն մորթել, որոշ տարածաշրջաններում գործածել են նաև խոզի ստամոքսը:

Ապրանքը մորթելիս կունճիկը (գղտիկը, դառինը) առանձնացրել են, մանրակրկիտ լվանալուց հետո մի քանի օր պահել են աղա-

ջրով լի ամանում, կրկին լվացել, վրան աղ ցանել ու կախել բարձր տեղից՝ չորանալու, հետագայում էլ պահել են ոչ խոնավ, զով տեղում: Չորացած մակարդոցից մկրատով կտրել են, մանրացրել կամ տրորելով փոշի դարձրել, լցրել մաքուր կավե ամանի (պուլիկ, քիլա), ապակե բանկայի մեջ (մետաղյա ամանները համ են տալիս, և միատեսակ ջերմություն դրանցում դժվար է պահպանել), ցանել մի քիչ աղ, ավելացրել պանրի շիճուկ, թան կամ եռացրած գոլ ջուր: Ավելացրել են տարբեր բաղադրիչներ՝ մածուն, գտած կաթ, շիբ, չիր, չամիչ, հատապտուղներ, հատիկեղեն, համեմունքներ, ձվի կեղև և այլն: Չար աչքը չեզոքացնելու համար պանրի դեղջրի մեջ երեքնուկ են դրել:

Խառնուրդով լի ամանը ծածկել են մառյայով, դրել տաք, մուր, ոչ խոնավ տեղ, թողել մինչև թթվի (հասունանա) 3 – 10 օր: Կարելի է օգտագործել հաջորդ օրվանից՝ կախված շրդանի որակից և քանակից, նաև օդի բարձր ջերմաստիճանից: Տան մեծ կինը գդալով համտես է արել խառնուրդը, որոշելու՝ պատրաստ է այն, թե ոչ: Գործածելուց առաջ քամել են: Մայայով լի ամանը պահել են զով տեղ, պիտանի կարող է լինել մոտ 6 շաբաթ: Որպեսզի մայան չսպառվի, պանիր պատրաստելուց հետո մայայի ամանի մեջ լցրել են այնքան շիճուկ, որքան մայա այդ օրն օգտագործել են:

HARUTYUNYAN Hasmik

Yerevan State University
e-mail: h.harutyunyan@ysu.am

FOLK SKILLS IN CHEESE FERMENT-MAKING

According to oral traditions, the production of high-quality and flavorful cheese largely depends on the method and skill of preparing the rennet, as well as its freshness.

Today, the cheese-making process almost universally employs commercially available pepsin-based rennet sold in stores.

In the past, alternative methods of curdling milk were practiced, some of which, unfortunately, have remained undisclosed. Cheese rennet was obtained either from curdling herbs (makardakhot) or from a section of an animal's fourth stomach, known locally as shirdan or shilaf, which contains characteristic folds.

An infusion prepared from curdling herbs imparted a distinctive taste, aroma, and color to the cheese. Our ancestors were also aware of the medicinal and beneficial properties of these herbs, as well as the ease with which they could be gathered.

The rennet produced from the animal's stomach is referred to in oral sources as deghjur (also teghjur). According to professional literature, this rennet was traditionally prepared from the stomach of young, milk-fed ruminants aged from about one day up to two or three weeks, considered "pure." Field data, however, indicate that the exact age of the animal was not always critical; animals were not slaughtered specifically for rennet production, and in some regions, pig stomachs were also utilized.

During slaughter, the kunjik (also called gghtik or gharin), a part of the stomach, was separated, thoroughly washed, and then kept in a container filled with brine for several days. It was washed again, salted, and hung in a high place to dry; subsequently, it was stored in a cool, dry place. Once dried, small pieces of the stomach were cut with scissors, ground or crushed into powder, and placed into a clean clay vessel (pulik, kila) or a glass jar (metal containers were avoided as they could affect flavor and did not maintain stable temperature). A little salt was added, followed by cheese whey, buttermilk, or boiled lukewarm water.

Various other ingredients could be added, including yogurt, filtered milk, shib (a type of strained fermented product), dried fruits, raisins, berries, grains, spices, eggshell, and so forth. To ward off the evil eye, a clover was sometimes placed in the rennet mixture.

The vessel containing the mixture was covered with gauze and kept in a warm, dark, non-humid environment to ferment (mature) for about 3 to 10 days. Depending on the quality and quantity of shirdan, and on ambient temperature, the rennet could sometimes be used from the very next day. The eldest woman in the household would taste the mixture with a spoon to determine its readiness. Before use, the mixture was strained.

The vessel with prepared rennet was stored in a cool place and could remain usable for around six weeks. To ensure the rennet did not run out, after making cheese, an amount of whey equal to the rennet used that day was poured back into the vessel.

**ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԿՆՈՋ
ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԻՄԱՍՏԱՎՈՐՈՒՄ
(ըստ հայ ժողովրդական հեքիաթների)**

Ժողովրդական հեքիաթները մեր մշակույթի, մարդկային գաղափարախոսության և աշխարհայացքի արտացոլանքն են։ Դրանք իրենց մեջ պարունակում են անհատի էության վերաբերյալ պատկերացումներ, որոնք ձևավորվել են դարերի ընթացքում։ Ուստի պատահական չէ, որ ժողովրդական հեքիաթը բնորոշվում է որպես ինքնակենսագրական և իր մեջ ներառում է ժողովրդի պատկերացումները մարդու էության, բարոյական նորմերի վերաբերյալ։ Սույն ուսումնասիրությունը միտված է բացահայտելու կնոջ ինքնության բացասական դրսևորումների արտացոլումները հայկական հեքիաթներում՝ կենտրոնանալով մարդագայի փոխակերպման մոտիվի վրա։ Այս մոտիվը համարվում է բանահյուսության տարածված ու խորհրդանշական մոտիվներից մեկը, որտեղ մարդը՝ հիմնականում կինը, փոխակերպվում է գայլի։ Ըստ հին հավատալիքների՝ կերպափոխումը Աստծո կողմից տրված պատիժ է մեղքերի համար, որը տևում է յոթ տարի։ Սակայն այս ուսումնասիրությունը առաջարկում է այլ մեկնաբանություն. փոխակերպումը բացահայտում է կնոջ էության այն կողմերը, որոնք ընդունված չէ բացահայտ ներկայացնել՝ անհանդուրժողականության, մրցակցություն, վտանգավորություն և ներքին ճնշված ցանկություններ։

Այս աշխատանքում վերլուծվել են հայկական այն հեքիաթները, որտեղ գայլի փոխակերպված կինը հանդես է գալիս որպես սյուժեի առանցքային կերպար։ Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվել պառավ կնոջ կերպարին, ով հաճախ հանդես է գալիս որպես խոչընդոտող ուժ՝ ավելի կրտսեր սերնդի համար։ Հեքիաթի բառացի ընթերցումը ստեղծում է բացասական վերաբերմունք այդ կերպարի հանդեպ, սակայն համատեքստային և համեմատական վերլուծությունը արև-

մտյան գրականության, մասնավորապես՝ Անջելա Կարթերի գրական մշակված հեքիաթների հետ զուգադրումով, ցույց է տալիս, որ այս պատկերը կրում է խորը սոցիալական իմաստ: Պառավ կնոջ կերպարը մարմնավորում է սերունդների միջև բախումները, ներքին մրցակցությունը և չիրականացած ցանկություններից բխող անհանդուրժողականությունը, որն արտահայտվում է փոխակերպման միջոցով:

Հետաքրքրական է, որ ոչ միայն տարեց, այլև երիտասարդ կնոջ կերպարներն են երբեմն փոխակերպվում գայլի՝ կատարելով չար ու անմարդկային արարքներ: Փաստորեն կարող ենք գալ այն հետևության, որ հեքիաթն, օգտագործելով փոխակերպման պատումային հնարքը, միաժամանակ ցուցադրում և քողարկում է կնոջ վտանգավոր կողմերը՝ դրանք վերագրելով ոչ թե կնոջ բնական էությանը, այլև նրա փոխակերպված վիճակին:

Ուսումնասիրությունն առաջարկում է դիտարկել կերպափոխման մոտիվը ոչ միայն որպես գեղարվեստական հնարք, այլ նաև որպես մշակութաբանական մետաֆոր, որը բացահայտում է հասարակության վարքային կարծրատիպերը, սեռային սպասումները և ենթագիտակցության մեջ նստած վախերը:

Այսպիսով՝ կերպափոխումը հայկական հեքիաթներում ծառայում է որպես խորհրդանշական լեզու՝ ներկայացնելու կնոջ ներքին պայքարը՝ հնազանդության և անհնազանդության, բարության և վտանգավորության, մարդկայինի և անբացատրելիի միջև:

MADATYAN Lusine

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA
e-mail: madatyanlusine@yandex.ru

TRANSFORMATION AS A REINTERPRETATION OF A WOMAN'S IDENTITY (With Special Reference to Armenian Folk Tales)

Folktales are reflections of human culture, ideology, and worldview. They preserve centuries-old generational perceptions about human nature. It is no

coincidence, then, that folktales are often described as collective autobiographies—texts that reveal a people’s understanding of human essence and moral norms.

This study explores the representation of the darker dimensions of female identity in Armenian folktales, focusing specifically on the motif of the woman-to-wolf transformation. This motif, widely found in folklore traditions, typically portrays a woman turning into a wolf. According to ancient beliefs, such a transformation was seen as divine punishment for sins and would last seven years. However, this study offers a different interpretation: the transformation symbolizes aspects of the female psyche that are culturally suppressed or hidden—such as aggression, competitiveness, danger, and repressed desires.

The tales analyzed feature women transformed into wolves as central figures in the plot. Special attention is given to the figure of the old woman, who frequently appears as an obstructive force to the younger generation. While a literal reading of these tales may portray this character negatively, a contextual and comparative analysis, particularly in relation to Angela Carter’s rewritings of literary fairy tales, reveals that this figure holds a deeper social significance. The old woman embodies generational conflict, internal rivalry, and aggression stemming from unfulfilled desires, all of which are symbolically represented through the act of transformation.

Interestingly, these transformations in Armenian folktales are not limited to older women. Younger female characters are also depicted as turning into wolves and committing harmful acts. This narrative choice suggests that folktales use the motif of transformation to both expose and disguise the more dangerous aspects of female identity. These traits are not attributed to the woman’s natural state, but rather to her transformed condition.

This study argues that the motif of transformation should be viewed not merely as a storytelling device, but as a cultural metaphor. It brings to light behavioral stereotypes, gender-based expectations, and deeply rooted societal anxieties. In Armenian folktales, transformation serves as a symbolic language through which a woman’s internal struggle is conveyed—between obedience and rebellion, gentleness and threat, the familiar and the unknown.

ՄԱՏԻԿՅԱՆ Համիկ

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
Էլ փոստ՝ hasvrej@mail.ru

ԿԱՐՍԻ ԵՎ ՇԻՐԱԿԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՈՒ ՄԻՐՈ ԵՐԳԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կարս-Շիրակի բանահյուսական ժառանգության ուսումնասիրությունը արդիական է և պահանջում է ուսումնասիրման պատմահամեմատական մոտեցում:

Մեզ հասանելի՝ տվյալ պատմաագագրական տարածքներին առնչվող բանահյուսական նյութն ընդգրկում է և իր մեջ պարունակում է քնարական բանահյուսության երկու ժանրերին վերաբերող ուշագրավ տեքստեր:

Հետազոտության մեջ անդրադառնալու ենք Կարսի և Շիրակի աշխատանքային և սիրո երգերին:

Կարս-Շիրակ տարածաշրջանի ավանդական բանահյուսական մշակույթը առանձնանում է իր ինքնատիպությամբ և շեշտված առանձնահատկություններով՝ արտացոլելով հայ բնակչության մտախառնվածքն ու աշխարհաճանաչողությունը: Այս նպատակով համադրելու ենք 19-րդ դարի վերջում և 21-րդ դարի սկզբում գրի առնված բանահյուսական նյութերը, որոնք տեղ են գտել «Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը» և «Շիրակ. հայոց բանահյուսական մշակույթը» բանահյուսական ժողովածուներում:

Մեջբերենք աշխատանքային երգերի երկու նմուշ.

Հորովել

Հյ, հյ, վարը վարենք, վար անենք,

Ակոսները շարենք,

Արտը սևացնենք,

Հյ, հյ, ջան մարալ գոմե՛շ,:

Հոռովել, հո՛, հո՛, հո՛:

/Կարս/

Հորովել
Մաչը՝ մաչին,
Գութանն անգճին,
Բոթեմ ման բռնողի
Խամբաջին:

Վարենք՝ սևանա,
Տերն ուրախանա,
Դուռման քոռանա,
Հոռովել, է հո՛ո՛ո՛:

/Ծիրակ/

Կարսի բանահյուսական տեքստում որպես փակոդ բանաձև հանդես է գալիս հո՛, հո՛, հո՛-ն/ եզանը քշելու բացականչություն, արտահայտում է նաև զարմանք/, Ծիրակում վերջինս դրսևորվում է հո՛ո՛ո՛ տարբերակով: Ձայնարկությունների ձուլմամբ փոխանցվում են աշխատանքային երգ երգողի հուզական ապրումները:

Կարսի և Ծիրակի քնարական բանահյուսության նմուշներ շատ են գրառված, ուստի կարող ենք համապարփակ պատկերացում կազմել քնարական նմուշների ստեղծման, վերստեղծման, պահպանման և տարածման միջոցների մասին:

Ավանդական երգային ժանրերից Կարսում և Ծիրակում կենցաղավարել են նաև սիրո երգերը, որոնք հիմնականում խաղիկների տարբերակներով են հիշվում: Խաղիկները, ունենալով փոքրածավալ կառուցվածք, խտացնում են գեղջկական պատկերը, գյուղի նկարագիրը, քնարական հերոսի հուզաշխարհը:

Ժանրային ներթափանցումը անխուսափելի է աշխատանքային և սիրո երգերի պարագայում:

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ 25RG-6B114 գիտական թեմայի շրջանակներում:

COMPARATIVE STUDY OF WORK AND LOVE SONGS FROM KARS AND SHIRAK

The study of the folklore heritage of the Kars-Shirak region is topical and requires a historical-comparative approach.

The available folklore material related to these historical-ethnographic regions is extensive and includes noteworthy texts pertaining to two lyrical folklore genres.

This research focuses on the work and love songs of Kars and Shirak. The traditional folkloric culture of the Kars-Shirak region is distinguished by its originality and pronounced features, reflecting the worldview and spiritual concerns of the Armenian population.

To this end, we will compare folklore materials recorded at the end of the 19th century and the beginning of the 21st century, which are included in the folklore collections Kars: Armenian Folklore Culture and Shirak: Armenian Folklore Culture.

Let us quote two examples of work songs:

Horovel

Hey, hey, let's plow, let's plow,
Let's line up the furrows,
Let's darken the field,
Hey, hey, dear maral buffalo!
Horovel, ho! ho! ho!

(Kars)

Horovel

The plow to the plowman,
The yoke to the strong,
Respect to the one holding the plow.

Let's plow it black,
So the Lord rejoices,
And the enemy goes blind,
Horoveeel, hey hooo!

(Shirak)

In the Kars folkloric text, the closing formula “ho! ho! ho!” (a cry used to drive oxen, also expressing surprise) is present. In Shirak, it is expressed as “hooo!”

Through the fusion of these cries, the emotional state of the singer during the labor song is conveyed.

Numerous examples of lyrical folklore from Kars and Shirak have been recorded, allowing us to form a comprehensive understanding of the creation, recreation, preservation, and dissemination methods of lyrical samples.

Among traditional song genres, love songs have also been common in both Kars and Shirak. These are mostly remembered in the form of khaghiks (play-songs).

Khaghiks, with their compact structure, intensify the rustic imagery, village descriptions, and the emotional world of the lyrical hero.

Genre overlap is inevitable in the case of work and love songs.

The research was carried out with the financial support of the Committee on Higher Education and Science of the Ministry of Education, Science and Sports of the Republic of Armenia within the framework of the scientific topic 25RG-6B114.

ՄԱՐՏՈՅԱՆ ԹԵԽՆԻՔ

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ
Էլ փոստ՝ tehminemartoyan@gmail.com

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀՅՈՒԾՄԱՆ ՄԻՋՈՑՈՎ, ԱՐՑԱԽՅՈՒՆ ԿԱՆԱԿՆԱԾ ՈՉ ԶԻՆՎԱԾ ԴԻՄԱԴԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇՐՋԱՓԱԿՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ

2022 թ. դեկտեմբերի 12-ից Ադրբեյջանը շրջափակել էր Արցախի Հանրապետությունն աշխարհին կապող միակ ճանապարհը՝ Բերձորի միջանցքը՝ ստեղծելով մարդասիրական ճգնաժամ և ոտնահարելով Արցախի 120 000 հայ բնակչության հիմնարար իրավունքներն ու ազատությունները: Ցեղասպանության կոնվենցիայի համաձայն՝ ցեղասպանությունն իրագործվում է թիրախավորված խմբի ուղղակի սպանության, ինչպես նաև խմբի համար դիտավորյալ կերպով այնպիսի կենսապայմանների ստեղծմամբ, որոնք կարող են հանգեցնել նրա լրիվ կամ մասնակի ֆիզիկական ոչնչացմանը:

Ցեղասպանություն իրագործելու ուղիներից մեկը թիրախավորված խմբին հյուծելու միջոցով ցեղասպանելն է: Հյուծման միջոցով ցեղասպանությունը տեղի է ունենում, երբ խումբը զրկվում է քաղաքական, քաղաքացիական, տնտեսական և մարդու իրավունքներից: Դա հանգեցնում է առողջությունը պահպանելու համար անհրաժեշտ պայմաններից զրկվելուն՝ տվյալ խմբում զանգվածային մահերի պատճառ դառնալով: Հյուծելու միջոցով ցեղասպանությունը խմբի ոչնչացման դանդաղ գործընթաց է:

Պետական կանխամտածված քաղաքականության և գործելակերպի պատճառով թիրախավորված խմբի անդամները զրկվում են մարդու տարրական իրավունքներից, ինչը հանգեցնում է խմբի անդամների դանդաղ մահվանը, ապա՝ ամբողջ խմբի ոչնչացմանը: Խմբին սննդից, դեղորայքից ու ջրաբույսից դիտավորյալ կերպով զրկելը՝ որպես նրա դեմ խտրականության դրսևորում, ցեղասպանական գործողություն է, որն ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խմբին ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն ոչնչացնելու նպատակ ունի:

Միջազգային քրեական դատարանի նախկին դատախազ Լուիս Մորենո Օկամպոն 2023 թ. օգոստոսի 7-ի զեկույցում Արցախի Հանրապետության էթնիկ հայերի դեմ Ադրբեջանի գործողությունները որակել է ցեղասպանություն՝ շրջափակման քողի ներքո՝ վկայակոչելով Ցեղասպանության կոնվենցիայի երկրորդ հոդվածի գ կետը: Օկամպոյի զեկույցում նշված է, որ «[...] Չկան դիակիզարաններ կամ մաշտեններով հարձակումներ: Սովը ցեղասպանության անտեսանելի զենքն է: Առանց անմիջական կտրուկ փոփոխությունների՝ հայերի այս խումբը մի քանի շաբաթից կկործանվի: Շատ առումներով Լեռնային Ղարաբաղի էթնիկ հայերի սովամահությունը ցեղասպանության արխետիպն է՝ կյանքի այնպիսի պայմանների պարտադրումը, որոնք կանխամտածված հանգեցնում են խմբի ոչնչացմանը»:

Հարցագրույցների միջոցով ուսումնասիրելով արցախցի կանանց պատմությունները շրջափակման ողջ ընթացքում, սննդի ձեռքբերման եղանակները դիտարկել ենք որպես ոչ զինված դիմադրություն: Վկայությունները փաստում են այն մասին, որ արցախցի կանանց փորձառությունը՝ նրանց հնարամտությունը, հմտությունները, երևակայությունը մեծապես նպաստել են, որ դիմակայեն սովին:

Մսնդի ձեռքբերման եղանակները զեկույցման շրջանակում կներկայացնենք որպես ցեղասպանության՝ մարդկանց սովամահության դատապարտելու քաղաքականության դեմ գիտակցված և չգիտակցված պայքարի դրսևորում: Կներկայացվեն ամենից հաճախ հանդիպող ձևերը՝ խոտաբույսերով սնվելը, մրգերի, հատապտուղների և ընկուզեղենի հավաքչությունը և այլն:

GENOCIDE BY ATTRITION: ARTSAKH ARMENIAN WOMEN'S NON-VIOLENT RESISTANCE DURING THE BLOCKADE

On December 12, 2022, Azerbaijan imposed a blockade on the Republic of Artsakh, closing the only road linking it to the outside world—the Berdzor (Lachin) Corridor. This act created a humanitarian crisis and violated the fundamental rights and freedoms of Artsakh's 120,000 ethnic Armenian inhabitants.

According to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, genocide can be perpetrated not only through direct killings of members of a targeted group, but also by deliberately inflicting conditions of life calculated to bring about the group's physical destruction in whole or in part.

One method of perpetrating genocide is through the gradual exhaustion of a targeted group. Genocide by attrition occurs when a group is deprived of its political, civil, economic, and human rights, which in turn leads to the deprivation of basic conditions necessary to preserve life, resulting in mass deaths. It is a slow process of destruction that ultimately leads to the group's elimination.

Due to deliberate state policy and practices, members of the targeted group are denied their most fundamental rights, leading to their slow death and ultimately the destruction of the group as a whole. The intentional deprivation of food, medicine, and heating—as a form of discriminatory treatment—is a genocidal act aimed at partially or wholly annihilating a national, ethnic, racial, or religious group.

In a report dated August 7, 2023, former Prosecutor of the International Criminal Court, Luis Moreno Ocampo, characterized Azerbaijan's actions against the ethnic Armenians of the Republic of Artsakh

as genocide under the guise of a blockade, citing Article II(c) of the Genocide Convention. The report stated:

“[...] There are no crematoria or machete attacks. Starvation is the invisible weapon of genocide. Without immediate dramatic change, this group of Armenians will be destroyed in a few weeks. In many ways, the starvation of the ethnic Armenians in Nagorno-Karabakh is the archetype of genocide: the imposition of conditions of life designed to bring about the group’s destruction.”

Through interviews conducted with women from Artsakh during the blockade, we analyzed the means by which food was obtained as a form of unarmed resistance. The testimonies reveal that the resourcefulness, skills, and imagination of these women played a crucial role in helping their communities survive starvation.

Within the framework of this study, we present these methods of food acquisition as both conscious and unconscious acts of resistance to the genocidal policy of starvation. The most frequently reported strategies include consuming wild herbs, gathering fruits, berries, and nuts, among others.

ՄԻՐԶՈՅԱՆ Էլինա

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ
Երևանի պետական համալսարան
Էլ. փոստ՝ elina-mirzoyan@ysu.am

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐԱՊՐԱԾ ՇԱՏԱԽՅԻ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՄԵՐՈՒ ՔՈՍՅԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈՐ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

Չեկուցումը ներկայացնում է Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած շատախցի Մերոու Քոսյանի երկգիրք՝ «Շատախի հովիտը», «Շատախի ծռեր» անտիպ ձեռագիր հուշագրությունը. այն ընդգրկում է հուշագրի ծննդավայր Շատախի պատմության, ազգագրական, բանահյուսական առանձնահատկությունների ուրվագիծը՝ ներկայացնելով շատախցիների ժողովրդական բանահյուսության, էթնոհոգեբանական, տեղագրական, բարբառի, արհեստների, կրթամշակութային կյանքի ընդհանուր պատկերը:

Մերոու Քոսյանի երկպրակ հուշագրությունն անհատի պատմություն չէ, այլ ժողովրդի, այս դեպքում շատախցիների՝ գլխավորապես Վան նահանգի Վան գավառի Շատախ գավառակի շրջկենտրոն Թադում բնակվող: Հուշագիրը Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած, ականատես վկայագիր, Հայոց ցեղասպանության զոհ դարձած իր ընտանիքից միակ ողջ մնացած Մերոու Քոսյանն է:

Մերոու Քոսյանի հուշագրության սկզբնաղբյուրը, որի գիտակցումն ընդգծված է հուշագրի մոտ, ժողովուրդն է՝ իր էթնոառանձնահատկություններով, էթնամշակութային բնութագրմամբ:

Հուշագրությունը, ինչպես նշել ենք, բաղկացած է երկու գրքից՝ «Շատախի հովիտը» և «Շատախի ծռեր»: Հուշագիրն առաջին գրքով ներկայացնում է իր ծննդավայր Շատախը, Շատախի շրջկենտրոն Թադը՝ իր մանկության և ծերության ուղեգծերով, որի շրջանակում բացվում է փոքրից մեծ շատախցի սերունդների կերպարները:

«Շատախի ծռեր» գրքում զետեղված են մանրավեպեր, երգիծագրույցներ, մանրապատումներ, որոնցում ուրվագծվում են դեմքեր, դեպքեր, իրողություններ՝ լույս սփռելով Շատախի ծռերի վրա, նրանց վարվելակերպի, նիստ ու կացի, ցանկությունների, անձնական և երբեմն նույնիսկ ոչ անձնական կարիքների, հոգսերի վրա. գրքով հուշագիրն անդրադառնում է Շատախի գավառակի գյուղերից մեկի՝ Կանեթի բնակիչներին՝ կանեթցիներին: Ձեռագիր հուշագրությունն արժեքավոր է, քանի որ ներկայացված գրական նմուշները չեն կրկնում Կանեթ գյուղի և նրա բնակիչների վերաբերյալ երգիծական արդեն հրատարակված որոշ փաստերն ու գրույցները:

Երկու գրքի շրջանակում հուշագիրը հարուստ ազգագրական, ժողովրդական բանահյուսության ժառանգություն է թողել. ընդարձակորեն ներկայացնում է շատախցիների բնավորության, մտածողության, կենսափիլիսոփայության, կենսափորձի, խրատապատումների, երգիծագրույցների, ավանդագրույցների, մանրապատումների, մանրավեպերի, գավեշտապատումների, ավանդությունների միջոցով Շատախի ժողովրդական բանահյուսության, շատախցիների կյանքի ու մտածողության խորքային ճանաչողության պատկերը՝ այդպիսով հավաքագրելով և հավանական կորստից փրկելով դրանք:

Հուշագիրը նկարագրում է նաև հայ-քրդական հարաբերությունները. այն հարուստ է քրդերեն, թուրքերեն բառաշերտերով, քերականական կառույցներով, երգերով, ասացվածքներով, ինչպես նաև, գլխավորապես՝ Շատախի բարբառով: Հայ-քրդական հարաբերությունների համատեքստում՝ Մերոբ Բոսյանն իրեն հատուկ նկարագրողականությամբ ներկայացնում է թուրքական պետական ցեղասպանական գործելաոճը, ինչպես նաև՝ Հայոց ցեղասպանության դրվագները:

Հուշագրությունը նախատեսված է ազգագրագետների, պատմաբանների, ցեղասպանագետների, բանասերների, արևելագետների, բարբառագետների, էթնոհոգեբանների, երգարվեստի, ներկայացուցիչների և, առհասարակ, ընթերցող լայն շրջանակների համար:

MIRZOYAN Elina

Armenian Genocide Museum-Institute

Yerevan State University

e-mail: elina-mirzoyan@ysu.am

**THE UNPUBLISHED MEMOIR OF SEROB KOSYAN,
AN EYEWITNESS FROM SHATAKH WHO SURVIVED
THE ARMENIAN GENOCIDE,
IS A NEW ETHNOGRAPHIC SOURCE**

The report presents the unpublished handwritten memoirs of Serob Kosyan, a survivor of the Armenian Genocide, from Shatakh: “The Valley of Shatakh” and “The Crazies of Shatakh.” It includes an outline of the history, ethnographic, and folkloric features of the birthplace of the memoir, Shatakh, presenting a general picture of the folklore, ethnopsychological, topographic, dialect, crafts, and educational and cultural life of the Shatakh people.

Serob Kosyan's two-part memoir is not the history of an individual, but of the people, in this case, the people of Shatakh, mainly living in Tagh, the regional center of the Shatakh province of the Van province. The memoir is written by Serob Kosyan, an eyewitness, the only survivor of his family that became victims of the Armenian Genocide.

The source of Serob Kosyan's memoir, the awareness of which is emphasized in the memoir, is the people with their ethno-specific features and ethno-cultural characteristics.

The memoir, as we have mentioned, consists of two books: “*The Valley of Shatakh*” and “*The Crazies of Shatakh*.” The memoir is the first presents his birthplace Shatakh, the regional center of Shatakh, with the book Tagh, along the lines of his childhood and old age, within which the characters of generations of Shatakh from young to old are revealed.

The book “*The Crazies of Shatakh*” contains short stories, satirical stories, and short stories, which outline faces, events, and realities, shedding light on the Tsers of Shatakh, their behavior, lifestyle, desires, personal and

sometimes even non-personal needs and worries. The book memoir addresses the residents of Kachet, one of the villages of Shatakh province, the Kachet people. The handwritten memoir is valuable because the presented literary samples do not repeat some of the already published satirical facts and stories about the village of Kachet and its residents.

Within the framework of two books, the memoir has left a rich ethnographic and folklore heritage. extensively presents the character, thinking, philosophy of life, life experience, admonitions, satires, legends, short stories, short novels, comic stories, and traditions of the Shatakh people, thus collecting and saving them from possible loss.

The memorandum also describes Armenian-Kurdish relations. It is rich in Kurdish and Turkish vocabulary, grammatical structures, songs, proverbs, and, mainly, the Shatakh dialect. In the context of Armenian-Kurdish relations, Serob Kosyan presents the genocidal practices of the Turkish state, as well as the episodes of the Armenian Genocide, with his own special descriptiveness.

The memoir is intended for ethnographers, historians, genocide scholars, philologists, orientalists, dialectologists, ethnopsychologists, representatives of the art of singing, and, in general, a wide range of readers.

ՍԱՀԱԿՅԱՆ Կարինե

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայազիտական հետազոտությունների կենտրոն,
Շիրակի պետական համալսարան,
Էլ փոստ՝ sahakyanani@mail.ru

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ռոզա

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայազիտական հետազոտությունների կենտրոն,
Էլ փոստ՝ vard-rosa@mail.ru

ԱՋ ԶԵՌՔԸ ՈՐՊԵՍ ԲԺՇԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ ԶՈՐՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ

Ուսումնասիրվել է ձեռքի խորհրդանիշի բազմաբարդ սիմվոլիկական հայ մշակույթում, ներառյալ դրա կապը բժշկության, հավատքի եւ ուժի հետ: Դրանք ներառում են Աստվածաշնչից առակներ, որտեղ Հիսուսն օգտագործում է իր աջը հիվանդների առողջացման համար, ինչպես նաեւ ժողովրդական հավատալիքներ, որոնք նշում են, որ որոշ մարդիկ կարող են օգտվել բուժիչ գորությունից: Աշխատանքում վերլուծվում է, թե ինչպես է ձեռքը հանդես գալիս որպես շփման, օրհնության, իշխանության փոխանցման և մաքրության խորհրդանիշ, նաև մշակութային ծեսերում: Այսպիսով, մանրամասվում են տարբեր գործառնություններ և հասկացություններ, որոնք կապված են ձեռքի սիմվոլիկայի հետ՝ խոսելով նրա ազդեցության մասին մարդկանց կյանքում և համայնքային հավատալիքներում:

Հետազոտության ընթացքում քննարկվում են ձեռք հասկացության հետ կապված բազմաթիվ բառակապակցություններ և դարձվածքներ, որոնք վկայում են այս խորհրդանիշի խորը ազդեցության մասին հայկական լեզվական և մշակութային ավանդույթի վրա: Օրինակ, այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են «ձեռնահմա», «ձեռնբաց» «ձեռնփակ» և «ձեռնածու», ցույց են տալիս, թե ինչպես է ձեռք հասկացությունը ներթափանցում հայ ժողովրդի կյանքի և մտածողության տարբեր ոլորտներ:

Գրեթե բոլոր լեզուներում մարդու մարմնի մասերի անվանումներով (լեզու, աչք, սիրտ, ոտք, ձեռք) կազմված դարձվածքային միավորները կամ սոմատիկ դարձվածքները մեծ թիվ են կազմում: Ըստ լեզվական վիճակագրության՝ միայն ձ և ք -ով հայերենում հայտնի է շուրջ 380 դարձվածք: Թերևս սա բացատրվում է նրանով, որ ընդհանուր լեզվաբանական իրողություն լինելուց գատ՝ կազմախոսական դարձվածքներն ունեն իրական հիմք, հաղորդակցման գործընթացում, ժողովրդախոսակցական տեքստերում անձն առավելապես անդրադառնում է ձեռքի ֆենոմենին: Ժողովրդի բազմադարյան կյանքի դիտումների և կենսափորձի արդյունք են ձեռքին առնչվող շատ դարձվածքներ: Բոլոր դեպքերում առարկայական մտածողությունից պատկերավորին անցնելով՝ կատարվում է լեզվական վերացարկում:

Հոդվածում անդրադարձ կա նաև բանահյուսության ասպեկտներին, մասնավորապես՝ «ձեռք» բաղադրիչ պարունակող կայուն արտահայտություններին, որոնք օգտագործվում են տարբեր համատեքստերում, ինչպիսիք են երգումները, օրհնությունները և անեծքները: Օրինակներից շատերը՝ «ձեռքս կկտրեմ», «ձեռդ կտորվի», «ձեռդ դալարի» և այլն, ցույց են տալիս, թե ինչպես է ձեռքը դառնում ուժի և պարտավորությունների խորհրդանիշ մշակույթում:

Բացի այդ, ուսումնասիրվում է ձեռքի խորհրդանիշը հին մշակույթներում, ինչպիսին է խեթականը, որտեղ ձեռքը կապվում է ուժի, իշխանության և փոխազդեցության հետ: Հին ծեսերում և արտեֆակտներում կարելի է գտնել ձեռքերի հետքեր, ինչը խորհրդանշում է մարդու ձգտումը՝ իր հետքը թողնել աշխարհում:

Հոդվածում ընդգծվում է, որ ձեռքի մասին երկբնույթ պատկերացումները տարբեր մշակույթներում արտահայտվել են երկանդամ հակադրության ձևով՝ չար ու բարի, աջ ու ձախ արքեսիպային սկիզբներով:

Այս աշխատանքում առաջարկվում է համապարփակ հայացք հայ մշակույթի մեջ ձեռքի խորհրդանիշի վերաբերյալ՝ ընդգծելով նրա նշանակությունը և բազմազան իմաստները, որոնք այն կրում է տարբեր համատեքստերում:

SAHAKYAN Karine

Shirak Center for Armenological Studies NAS RA
head of the department of Shirak State University Gyumri,
e-mail: sahakyanani@mail.ru

HOVHANNISYAN Roza

Shirak Center for Armenological Studies NAS RA
e-mail: vard-rosa@mail.ru

THE HAND AS A SYMBOLS OF MEDICINE AND SPIRITUAL POWER IN ARMENIAN CULTURE

The complex symbolism of the hand symbol in Armenian culture has been studied, including its connection to medicine, faith, and power. These include biblical parables in which Jesus uses his right hand to heal the sick, as well as folk beliefs that indicate that certain people can benefit from healing powers. The work analyzes how the hand acts as a symbol of communication, blessing, transfer of power, and purity, as well as in cultural rituals. Thus, the various functions and concepts associated with the symbolism of the hand are detailed, speaking about its influence in people's lives and community beliefs.

During the research, numerous word combinations and phrases related to the concept of hand are discussed, which testify to the deep influence of this symbol on the Armenian linguistic and cultural tradition. For example, such words as “dzernahma”, “dzernbats”, “dzernpak” and “dzerntsuu” show how the concept of hand penetrates various spheres of life and thinking of the Armenian people. In almost all languages, phraseological units or somatic phrases formed by the names of parts of the human body (tongue, eye, heart, foot, hand) are in large numbers. According to linguistic statistics, only with dzern k there are about 380 phrases known in Armenian. Perhaps this is explained by the fact that in addition to being a general linguistic reality, compositional phrases have a real basis; in the process of communication, in colloquial texts, a person mostly refers to the phenome-

non of the hand. Many expressions related to the hand are the result of centuries-old observations and life experiences. In all cases, a linguistic abstraction is made by moving from objective thinking to figurative thinking.

The article also touches on aspects of folklore, in particular, stable expressions containing the “hand” component, which are used in various contexts, such as oaths, blessings and curses. Many of the examples, “I will break my hand”, “your hand will break”, “your hand will become weak”, etc., show how the hand becomes a symbol of power and commitment in culture.

In addition, the symbol of the hand is studied in ancient cultures, such as the Hittite, where the hand is associated with power, authority and interaction. Traces of hands can be found in ancient rituals and artifacts, which symbolize the desire of man to leave his mark on the world.

The article emphasizes that dual ideas about the hand were expressed in different cultures in the form of a binary opposition: evil and good, right and left, with archetypal beginnings.

This work offers a comprehensive look at the symbol of the hand in Armenian culture, highlighting its significance and the diverse meanings it carries in different contexts.

**ՍԱՌՆԱՂԲՅՈՒՐ ԳՅՈՒՂԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԸ
19-ԲԴ ԴԱՐՈՒՄ**

Աշխատանքում ներկայացվում է Շիրակի մարզի Սառնաղբյուր գյուղի սկզբնավորման պատմությունը 19-րդ դարում՝ համեմված ազգագրական յուրահատկությունների նկարագրությամբ: Աշխատանքում փորձել ենք համառոտ կերպով ներկայացնել գյուղի սկզբնավորման պատմությունը, այնուհետև ժողովրդագրական վերլուծություն ենք իրականացրել՝ հիմնվելով արխիվային փաստաթղթերի վրա, իսկ գյուղի նկարագրությունն ամփոփել ենք յուրահատուկ ազգագրական համալիրների նկարագրությամբ, մասնավորապես սահմանային պատկերացումների հետ կապված պատմությունների, ուտեստի, տարազի, տնտեսական զբաղմունքների, տոների ու ծիսակատարությունների՝ հիմնվելով մեծամասամբ դաշտային ազգագրական նյութի վրա:

Նպատակ ենք ունեցել գիտական շրջանառության մեջ դնել թեման՝ հաշվի առնելով գիտական ոլորտում գյուղին վերաբերող կցկտուր տեղեկությունները կամ տեղեկության բացակայությունը:

Քանի որ գյուղի վերաբերյալ գիտական աշխատություններում կցկտուր տեղեկություններ են տրված, ըստ այդմ, կապված ազգագրական նկարագրության հետ՝ մասնավորապես ուտեստի ու տնտեսական զբաղմունքների մասին խոսելիս, համեմատություն է տարվել Ջավախքի նիստուկացի համապատասխան համակարգերի հետ՝ հաշվի առնելով, որ դրանք երկուստեք գրեթե չեն տարբերվում: Դրա գլխավոր պատճառը, թերևս, Շիրակի ու Ջավախքի բնակչության նույն վայրերից Արևելյան Հայաստան գաղթելն է: Ուստի և գիտականորեն ճիշտ ենք համարում տանել համեմատություն երկու երկրամասերի նիստուկացի միջև, օգտվելով Հովհաննես Մալխասյանի՝ «Ազգագրական հանդեսի» երկու հատորներում տպագրված «Հայ գեղջուկի ալբոմից», որտեղ

հրաշալի կերպով ներկայացվում է Ջավախքի ազգագրությունը՝ համեմատելով Շիրակի նիստուկացի հետ: Վերոհիշյալին է ծառայեցվել նաև Ադեքսանդր Մխիթարեանցի «Փշրանք Շիրակի ամբարներից» ազգագրական ակնարկը՝ «Էմինեան ազգագրական ժողովածուի» առաջին հատորում:

Աշխատանք է տարվել գյուղին վերաբերող տեղեկատվություն գտնելու նպատակով Հայաստանի ազգային արխիվում: Հնայած նրան, որ համապատասխան գործերի թերթերը խոնացած էին, և, ըստ այդմ, արժեքավոր ազգագրական նկարագրություն պարունակող թերթերն ուղղակի անընթեռնելի էին: Կարևորագույն, մինչ օրս չուսումնասիրված մանրամասներ գտնվեցին 90-րդ և 93-րդ ֆոնդերի՝ գյուղին վերաբերվող գործերում, որոնք վերաբերում են 19-րդ դարի 20-ականների վերջից Ռուսական կայսրության ներքո հայտնված գյուղի բնակչության փոփոխությունների դինամիկային, կարճ ասած՝ մարդահամարի տվյալներին:

Ձեկուցման համար կարևոր նշանակություն ունի գյուղի բնակիչ Աշոտ Պողոսյանի «Սառնաղբյուր գյուղի պատմությունը» ձեռագիր սկզբնաղբյուրը, որում տրված են ոչ միայն գյուղի պատմությունը, այլև ազգագրական ու միկրոտեղանվանական բազմաթիվ տեղեկություններ և սահմանային պատկերացումների հետ կապված արժեքավոր մանրամասներ:

Ի լրումն վերոհիշյալին, գրառել ենք նաև դաշտային ազգագրական նյութեր՝ նախապես կազմված հարցարանով. ձայնագրությունները պահվում են մեր անձնական արխիվում:

Թվարկված նյութերի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Սառնաղբյուր գյուղն ունի իր յուրահատուկ նկարագիրը, ինչպես շիրակյան մյուս բնակավայրերը՝ իր պատմությամբ, ժողովրդագրական պատկերով և ազգագրությամբ:

SAROYAN Stella

Yerevan State University

e-mail: stella.saroyan20@gmail.com

THE HISTORY AND ETHNOGRAPHY OF THE VILLAGE OF SARNAGHBYUR IN THE 19TH CENTURY

This work presents the history of the establishment of Sarnaghbyur village in the Shirak region in the 19th century, enriched with a description of its ethnographic peculiarities. In this work, we have attempted to briefly present the history of the village's establishment, followed by a demographic analysis based on archival documents. The description of the village is then summarized with a depiction of unique ethnographic complexes, particularly stories related to border perceptions, cuisine, traditional clothing (taraz), economic activities, holidays, and rituals, largely based on fieldwork ethnographic material.

Our aim is to bring this topic into scientific circulation, considering the fragmented information or lack of information regarding the village in the scientific field.

As mentioned in the introduction, scientific works on the village provide fragmented information. Accordingly, when discussing ethnographic descriptions, particularly regarding cuisine and economic activities, a comparison has been made with corresponding systems of life and customs in Javakhk, taking into account that the two regions are almost indistinguishable. Perhaps the main reason for this is the migration of the populations of Shirak and Javakhk from the same areas to Eastern Armenia. Therefore, we consider it scientifically correct to draw a comparison between the life and customs of the two regions, utilizing Hovhannes Malkhasyan's "Armenian Peasant's Album," found in two volumes of the "Ethnographic Journal," which wonderfully presents the ethnography of Javakhk while simultaneously comparing it with that of Shirak. Aleksandr Mkhitaryants' ethnographic essay "Crumbs from the Granaries of Shirak," which is the first

volume of the "Eminian Ethnographic Collection," has also served this purpose.

Work has been carried out at the National Archives of Armenia with the aim of finding information related to the village's population. Despite the faded pages of relevant documents, making valuable ethnographic descriptions directly unreadable, crucial details were found in files pertaining to the village in the 90th and 93rd funds. These provided previously unstudied details regarding the dynamics of population changes in the village, which came under the Russian Empire's rule from the late 1820s, in short, census data.

Summarizing the analysis of works on the period studied in scientific literature, let's turn to the manuscript source "The History of Sarnaghbyur Village" by Ashot Poghosyan, a resident of the village who wrote its history. This work provides not only the history of the village but also crucial ethnographic and micro-toponymic details, along with valuable insights related to border perceptions.

In addition to the aforementioned scientific literature, we have recorded fieldwork ethnographic materials using a pre-prepared questionnaire; the recordings are preserved in our personal archive.

We have come to the conclusion that the village is unique, as much as other Shirak settlements, in its history, demographic landscape, and ethnography.